
Ўредү аайынча Федерал агентство
Туулу Алтайдын эл университеди
Алтай Республиканын ўредү, билим ле
јашөскүрим политиказы аайынча министерствозы

ЛИТЕРАТУРА БИЛИМНИН СӨЗЛИГИ

Горно-Алтайск
2006

ББК 83Я2
Л642

Литература билимнин сөзлиги. – Горно-Алтайск, 2006, 80 с.

Литература билимнин сөзлигинде адалгы сөстин жартамалы ла фольклордын, литературанын теориязынын ондомолдоры берилген. Оны ээчиде бичиичилер ле шинжүчилер керегинде кыска јетируу бар. Сөзлик университеттин үренечилерине, алтай литературанын үредүчилерине ле текши эл-јонго учурлалат.

Туулу Алтайдагы эл университетти бичиктер чыгарар крсеји јөптөгөн

Каруулу түзедеечизи – *Н. М. Киндикова,*
филология билимдердин докторы, профессор

Тургузаачылары:

филология билимдердин докторы *Н. М. Киндикова,*
филология билимдердин кандидады *М. П. Чочкина,*
филология билимдердин кандидады *А. В. Киндикова,*
педагогика билимдердин кандидады *Е. Д. Чандыева.*

Рецензенттер:

Орсулова Т. Е., филология билимдердин кандидады
Бурулова М. М., педагогика билимдердин кандидады

© Горно-Алтайсктагы университеттин
© Орехов А. В., 2006. Издательство

Кире сөс

Литература билимнин сөзлиги университеттин үрөнөөчилерине, алтай литературанын үредүчилерине, текши эл-эонго учурлалат. Мында адалгы сөстин (терминнин) эартамалы ла литература ла фольклордын теориязынын ондомолдоры бар. Оны ээчиде бичиичилер ле шинжүчилер аайынча кыска эетирү берилген.

Литература билимнин сөзлигине бүгүнги өйдин литература ла фольклор шиндеечилери, анайда ок ширтечилер (критик) тузаланып турган адалгы сөстөр лө ондомолдор кирген. Бу сөзлик он эылдын туркунына үредүде ле иште ченелген, эрмек-куучында темиккен. Онын тözөлгөзінде төрөл тилле бичилген шинжү иштер болуп эат. Андыйлардын тоозында – С. Суразаковтын «Алтай албатынын оос поэтический творчествозы» (1960), «Алтай литература» (1962), «Алтай литература керегинде статьялар» (1962), С. Каташевтин «Алтай үлгер керегинде» (1974) ле онон до өскө бичиктер ле төрөл тилле чыккан сөзликтер. Кееркедим – литературалык эуунтыларда, журналдарда ла газеттерде эарлалган алтай чүмдеечилердин ле шинжүчилердин бичимелдери база тузалу болды.

Кееркедим сөзликте берилген ончо эетирүлер танмалыктын ээжизиле ээчий-деечий тургузылган. Ортозында өскө тилден кирген текши учурлу адалгы сөстөр лө ондомолдор көчүрилбей ар-кан, эе онын эартамалы толо берилген. Кееркедим литература билимнин сөзлигинде тузаланган бичиктердин ады кыскартылып берилген, темдектер оос поэзиядан ла алтай бичиичилердин чүмдемелдеринен алынган.

Бу сөзликти тургузарында орус литература билимнин ле түрк укту калыктардын сөзликтери болушту болды. Адалгы сөстөр аайынча бирлик шүүлте эдилбегенинен улам, блааш-таргышту сурактар эмди де бар . Келер өйдө литература билимнин сөзлиги такып көрүлип, кыйалта эоктон эангы сөстөр кожылар ла түзедүлер эдилер деп иженедис.

Алтай чүмдеечилер керегинде ээтирүни «Писатели Горного Алтая»(1988)деп бичиктен ле «Туулу Алтайдын бичиичилери сүр- эурукта, кере бичикте ле кееркемелде»(2004) деген көргүзү бүүктерден (плакаттардан) аларга эараар. Мында дезе чүмдеечинин баштапкы ла калганчы чыккан бичиктери темдектелген, эе кажы ла ээтирүни ээчиде онын бичиктеринин сурузы («Библиографический указатель») адалган. Анда ол бичиичинин ончо эарлалган эуунтылары, чүмдемелдери айдылган. Ого коштой автордын эүрүми кайда бичилгени темдектелген. Бичиичи ле онын чүмдемелдери аайынча толо ээтирүни «История алтайской литературы» (2004) ла («Литература народов России. XX век» (М., «Наука», 2005) деп бичиктерден алар. Сөзликте адалган бичиктердин чыккан эери темдектелбеген болзо, Горно-Алтайск деп ондоор.

Шинжүчилер керегинде јетирү кыскарта берилген. Орус ла алтай тилле чыккан шиндемел иштерди ээчиде база ла бичиктердин сурузы (Библиографический указатель) адалган. Анда шинжүчинин ончо кепке базылып чыккан ла тургускан бичиктери, керек дезе бичимелдери бар. Андый бичик јок болгондо, јетирүни «Труды сотрудников Горно-Алтайского института гуманитарных исследований (1952 - 1995)» деп 1997 јылда чыккан бичиктен алар.

АВТОБИОГРАФИЯ

А

Автобиография (грек сөс, *autos* – сам, *bios* – жизнь, *grapho* - пишу) – автор жүрүмин бичигени, кееркедим сөслө автор бойынын жүрүмин бичигени, жүргөн өйлөрүн эске алынганы.

Автобиографиялык жанр – автобиография кептү чүмдемелдерде бичиичинин салымы, онын өйинин улузы керегинде куучын айдылат. Автор бойынын салымын эске алыныш ажыра бүткүлүнче жетирет, ол ок өйдө оныла болгон учуралдарды, керектерди бойы баалап көргүзөт. Кижинин сезими кееркеде журалган. Автор түүкиде болгон чын керектерди ле улустарды бүдүмжилү эттире көргүзөт. Бу жанрдын төс темдектери: эрмек-куучынды автор бойы өткүрөт, төс аяруда автор, керектер жылдарла ээчий-десчий чөйилген, эске алыныш ажыра көргүзилген, жерлердин аттары, жүргөн улустын ады-жолы адалат. Бу ончозы – бир кижинин жүрүмин, бүткүл үйенин сүр-журугын, калыктын салымын керелейт. Алтай литературада М. В. Чевалковтын «Чөбөлкөптин жүрүми», И. М. Штыгашевтин «Поступление в училище и продолжение учения шорца (алтайца) Ивана Матвеевича Штыгашева» деп чүмдемелдери, П. В. Кучияктын «Адыжок» деп жетире бичилбеген

АГИОГРАФИЯ

А

автобиографиялык романы текши жарлу.

Лит.: *Киндикова Н. М.* Алтайская литература в контексте тюркоязычных литератур Сибири. – Горно-Алтайск, 2001, с. 114-126.

Автор – чүмдеечи, кандый бир шиндемелди, чүмдемелди, бүткүл бичикти чийген кижичи. Кееркедим чүмдемелдин авторы терең көрүмшүүлтелү, эрмек-куучыны байлык, чечен болор.

Лит.: *Левидов А. М.* Автор-образ-читатель.-Л., Изд-во Ленинградского университета, 1977.

Автордын сөзи (авторская речь) – чүмдемелде автордын эрмеги аныланганы.

Автордын санаа-шүүлтези (замысел автора) – автордын санан тапкан шүүлтези. Ол эки жандай болор аргалу: керектин өдөтөн аайы (сюжет) – автор чүмдемел не керегинде болорын эртеден шүүп жат ла төс шүүлте (идея) – кандый бир тартыжуны эмезе шүүп көргөдий суракты эртеден чечери. Автордын санаа-шүүлтези кубулар да аргалу.

Авторизация – чүмдемелди өскө тилле чыгарып жатса, автор оны бойы жаратканы. Анчадала көчүрилген тексттерди автор жаратат.

Агиография (грек сөс, *hagios* – святой и *grapho* – пишу) – христиан

АДАЛГЫ

орто чактардын литературазында агару абыстарды □□жүрүми керегинде бичигенин «житие святых» деп айдат. Житинин төс сүр-кебери – бойынын кудай жаны учун ат-нерелү тартыжуга чыккан, көдүрингилү күүн-санаалу, кара ийде-күчке удурлашкан кизи турат. Кудайлык литературанын аңгылу жанры болуп, бойынын некелтелери бар: сүр-кебердин эрте јашта ак-чек болгоны, јаштан ала бойынын кудай жаны учун уур-күчтер өткөни, куулгазындар, көрө түштер көргөни, агару керектер эткени ле о.ө.

Лит.: Памятное завещание / *Б. Я. Бедюров* тургускан. Горно-Алтайск, 1990; *Чинина Э. П.* Русская литература XIX в. и становление молодой алтайской литературы. Горно-Алтайск, 1998.

Адалгы сөс (термин) – литературарада ондомолдордын чике ады, бир сөслө адалганы.

Лит.: Литературная энциклопедия терминов и понятий. – М., 2003.

Академический иш – тексттин билим шинжүзин өткүргөн эн бийик ширтемел иштердин бүдүми. А.и. бичиичинин чүмделге јолын толо јартаар керек, онын чүмдемелдеринин чындык өс тексттериле тузаланар, текстологтордын эткен шинжүзин керелеген билим ле бүткүлинче шиндеер эп- аргалар толо болгонын ла бүгүнгү күннин некелтелериле өткүрилгенин көргүзөр керек.

АЛКЫШ СӨС

Темдектеп алза, «Маадай- Кара». Алтайский героический эпос. (М.: Изд-во: «Наука», 1975), История алтайской литературы. (1-2 кн. Горно- Алтайск: Изд-во: «Үч-Сүмер», 2004).

Лит.: Основы текстологии./Под ред. *В. С. Нечаевой.* – М., 1962 (гл. Типы изданий).

Акростих (грек сөс, *akros* – крайний. *Stichos* – стих) – үлгерди үстинен төмөн кычырганда, кажы ла јолдыктын баштапкы таныктары кандый бир сөсти эмезе көп сабазында кижинин адын көргүскени.

Лит.: Проблемы теории стиха.– Л., 1984.

Акт – бөлүк, көргүзү-ойыннын бир үзүги. Темдектезе, Л. Кокышевтин «Гумантык Аркыт» – 3 ойынду 11 көргүзүлү драма.

□□□□□□□(автограф)–колпанма; автор бойынын акту колын салганы. Темдектезе, чүмдеечи бичигин сыйлап тура, ого бойынын өбөкөзин бичип јат.

Алкыш сөс (благопожелание) – эн јебрен куулгазын-тарма жанрлардын бирүзи (көрүгөр: тарма сөс, шыпшаар сөс, јада сөс, эм-том сөс) болот. А. с. мүргүл сөстөргө учурыла јуук болот. Кизи куулгазын учурлу эдилгелерле кожо А.с. «кудайга», «ээлерге», «төстөргө», «коручыларга» баштанып, күүнзеге-

нин жарамыкту эдип кубултар деп бүдет. Куулгазын тарма бүдүмдер кандый бир чүм- жандарда айдылат: жаан мүргүөлдөрдө, тойдо учурлу А. с. аңылу «неме билер» улус төрт талага сүтле үрүстөп, арчынла аластап айдар. Айыл- журттынын оточогына, жайыгына, ада-өбөклөрине, Алтай кудайына баштанганда А. с. кажы ла кижы айдар. Учурлы А. с. башка-башка айалгада айдылат: Алтай-кудайынан, айы-күннинен, ажуларынан, ээлерден, аржан-кутук сууларынан болуш, берү, быйан сурап; баланы кабайга салганда, тойлоп жаткан жииттерди корулазын, курчазын деп. Бийик ажулар ашканда, аржан сууларда жүргенде, байлу агашка кыйра (жалама) буулап, кижы алкыш-быйан айдып суранар.

А. с. турганыла эки бөлүккө бөлинет: баштапкызында – кудайга, төскө, ээлерге, коручылдарга баштанып, оны көдүрүп, мактап, алкайт; экинчи бөлүгүндө бойынын сурагын ол эмезе айбызын айдат. «Ай жангырза Ак- Жайаанга (Бурканга) сүт үрүстөп жат: бойун курчузын тындып, бала- барказын, айыл- журтын алкап жат:

«Ак –Сүт көлдү,
Ак- Сүмер тайгалу,
Ак сүт чачылгалу,
Ак – эје өрөкөн!
Ай- күн жангарды,
Ак сүт чачылгамды
Чачып турум өрөкөн!
Жарык болгон өрөкөн,
Жаан айагын жайылтып,

Жаан жолун кыйылтып,
Кара жолун жайкалтып,
Кату жолун кыйылтып,
Жарык- жайаанды бектедип,
Курчу-куйакты тындып,
курчулаар,
Курчулаар, өрөкөн!»

(*Алтай алкыштар, 1993, 45*).

А. с. учында «Оп куруй! Оп куруй!», «Кайракоон – Баш!», «Баш болзын! Баш болзын!», «Чөök! Чөök!» ле о.ö. бүдүмдер сураганы бүтсин деп быжулаганы. Т. М. Садалованын жартаганыла, «Онызы «ээлердин», кудайлардын амырын бусканы учун олоор кату бурузына тургуспазын деп сураганыла түней» (Садалова Т. М. Алтай фольклорло, чүм-жандарла колбулу жартамал кыска сөзлик // Алтай калыктын оос чүм-делгезин ле чүм-жадарын школдо үредери. Горно-Алтайск, 2001. С. 168).

Кезик чүм- жандарда А. с. экинчи ле бөлүгү айдылат. Темдек эдип, тойдо уулдын адазы отко үс уруп алкыш-быйанын айткан кийинде, арткан улус «башпаады» деп А. с. экинчи ле бөлүгүн айдат.

А. с. көдиринилү, бийик кемдү болот. А. с. тилин жанжыккан эпитеттер: эринелү бай Алтай, ак сүт, агаш-ташту Алтай; түндештирүлер: чыдырмандый бек, чымалыдый көп; метафоралар: жарындуга туттурбазын, жаактуга айттырбазын ла о.ö. кееркедер эп-аргалар байыдат, ол ажыра учурлу көрүм- шүүлте айдылат.

А. с. үспей, тоологон үнле айдат, үлгер жолдыгы жети – сегис үйеден

АЛЛЕГОРИЯ

турат. Аллитерация ла ассонанстың колбузы, баштамы ла учында рифмалар А.с. үлгерин чокым күүлтке кийдирет.

А.с. оос поэзиянын башка-башка кееркедим бүдүмдерине кирип, персонажтын көрүм-шүүлтезин ол эмезе композиция, сюжет бүдүрер эп-арга болот; ошон башка өскө дө жанрлар өзөринде төзөлгө болот: уткуулдар, күүн-зегени, этикеттин бүдүмдеринде.

Лит.: Суразаков С. С. Алтай фольклор. Горно-Алтайск, 1975; Каташ С. С. Алкыш сөс (благопожелания) – древний жанр алтайского фольклора // Улагашевские чтения. Горно-Алтайск, 1979. С. 63-67; Алтай алкыштар / Укачина К. Е., Ямаева Е. Е. тургускан. Горно-Алтайск, 1993; Садалова Т. М. Алтай фольклорло, чүм-жандалра колбулу жартамал кыска сөзлик // Алтай калыктын оос чүмделгезин ле чүм-жандарын школдо үредери. Горно-Алтайск, 2001. С. 167-175.

Аллегория (грек сөс, *allos* – иной, *agoreuo* – говорю) – учурлу темдектериле түнейлежип, айалгалардын жуукташканыла метафорический троптордын бөлүгине келишип турган эп-арга. Көп аллегорический сүр-кеберлер соо-жыгнан келген, ошон улам көчүрө айтканын ондоорго күч: Кандый бир чокым сүр-кеберле туура (көбөрм) көрүм-шүүлтени жартаганы. Сүр-темдекке көрө, А.

АЛЛИТЕРАЦИЯ

бир учурлу, чокым не-неме ол эмезе айалга болот А. чөрчкөрдө ан – куштар ажыра кижинин кылык-жанын көргүскенде анчада ла көп туштайт: «Керик бака» деп чөрчөктө чымалылар ажыра күндүзек, иштенкей, нак айыл-журтты бака ажыра керик, уйалбас улустын кылык-жаны көргүзилет. Литературада А. чүмдемелдин кееркедим кемин тыгыдар эп-арга болот. Басняда персонажтын кылык-жанын чокымдап, жарандырып көргүзеринде туружат.

Лит.: Суразаков С. С. Алтай фольклор. Горно-Алтайск, 1975; Казагачева З. С. Зарождение алтайской литературы. Горно-Алтайск, 1972; Чинина Э. П. Русская литература XIX в. и становление молодой алтайской литературы. Горно-Алтайск, 1998.

Аллитерация (латин сөс, *alliteratio* – созвучие) – үлгерлик жолдыктарда түней угулар туйук табыштардын такып айдыларын орус литературоведениде аллитерация деп адап жат. Темдектезе, «Смотреть до полночи готов // На пляску с топаньем и свистом» (М.Лермонтов). Алтай поэзияда үлгерлик жолдыктын бажында турган түней угулар табыштарды угаштыру деп айдар. Ыстине жангыс ла туйук табыш эмес, үйе угаштыру төзөйт.

Үлгерлик жолдыктын баштары түней угулар туйук табыштардан

башталып турганда, андый угаштыруны **аллитерационный баштамы угаштыру** деп айдар. Темдектесе: «Салкыны жок бу өйдө / Санаам ыраак сындарда / Сүттий айдын бу түнде / Сүнем чанкыр кырдарда» (Ш. Шатинов).

Кеп ле укаа сөстөр табыштардын кемиле А. эп-аргазына тургузылган:

«Билер кижиге бир сөс,

Билбес кижиге мун сөс».

Сөстөрдө түнгей туйук табыштар такып айдылганы үлгерлик жолдо ологро аяру салынып, үнле аныланат. Онон улам А. үнле аныланарыла бек колбуда болуп куучын-эрмекти кееркедип, сөстөрдин лексический, синтаксический учурын, күүн-табын теренжидип ийет.

Лит.: *Каташев С. М.* Алтай үлгер керегинде. – Горно-Алтайск, 1974. *Суразаков С. С.* Алтай фольклор. 1975; *Тюхтенов Т. С.* Алтайские народные песни. 1972; *Каташев С. М.* Об алтайском стихосложении. Горно-Алтайск, 1974; *Укачина К. Е.* Алтайские народные загадки. Горно-Алтайск, 1984.

Аллюзия (француз сөс, *allusion* – намек) – кандый бир текши жарлу керектерге эмезе айалгага бултаарта баштанганы. Анчадала түүкилик чүмдемелдерде эмдиги өйдүн учуралдары керегинде бултаарта айтканы. Литературалык чүмдемелдерде

аллюзия реминисценция деп адалат.

Алогизм (грек сөс, *a* – частица отрицания и *logismos* – разум) – анылу стилистический айалга тözөгөн удур учурлу ондомолдодун колбузы: «Өлүмнин чанкыр кужы».

Алтаизм – су-алтай болгонын керелеген сөстөр. Көчүрилбей артканда, өс калыктын анылузын темдектейт. Геройдын эрмексөзүндө туштаар эп-арга.

Лит.: *Кондаков Г. В.* Алтайский фольклор в творчестве В. Я. Шишкова. – Барнаул, 1969.

Алып – (силач, герой) – оос поэзияда баатыр кептү сүр-кебер. С. С. Суразаковтын жартаганыла: «Жебрен өйлөрдөн чүмделип башталганынан ала эпос, өскө жанрларга көрө, алдынан геройлу боло берген. Онын ады – озо баштап мерген (анчы), онон – эр, алып, күлүк, баатыр (жуучылдар). Эпостун геройлору минер адына табышканда, геройлор боло берет, онон озо мерген, алып, баатыр деп адалбайт». Чөрчөктөрдө, кай чөрчөктөрдө айыл-журтынын, элинин жайымы учун жеек- жупаларла, өштүлери таргыжат:

«Өлтүрерге келдин бе?

Өскүрерге келдин бе?

Кулун эдим агыспай,

Кунан күчим түжүрбей,

АЛЬМАНАХ

Айдар сөсти айт.
Алтай үстине алтан алыпты
Ончозын адагам, коркыбагам,
Жер үстине жетен каанды
Ончозын адагам, коркыбагам,
Жаңгыс сенин армакчынган
Коркыганым сүрекей болды».

(Малчы-Мерген//

Алып-Манаш, 1985, 84).

Лит.: Суразаков С. С. Алтай фольклор. 1975; Толбина М. А. Алтай куулгазынду чөрчөктөрдин мары// Алтай чөрчөктөр. Горно-Алтайск, 1993. С. 76-120; Малчы-Мерген// Алып-Манаш. Т. 1. Горно-Алтайск, 1985. С. 78- 97.

Альманах – кееркедим-литературалык жуунты. Андагы бичимелдер темазыла, учурыла, жанрыла биригип жуулган. Жыл туркунына бир эмезе төрт катап чыгар аргалу. Алтайда «Алтайдын тууларында» деп альманах 1948 жылдан ала таркаган, 1965 жылдан бери онын ады канча катап солынган («Жылдыс», «Чанкыр жылдыс», «Алтын көл» лө о.ө.). Эмдиги ады – «Эл-Алтай» (1986 жылдан ала).

Амалдай (маска) көрөр: тоскыйа.

Анадиплосис (грек сөс, *anadiplosis* – удвоение, палилогия – спиральное повторение, акромонотиграмма) – фразанын ол эмезе жолдыктын учы ээчий жолдыктын бажында эбирип катап айдылар.

АНТИТЕЗА

Анчада ла оос поэзияда көп туштайт. Темдек эдип, модор сөстөрдө:

«– Кайчы, кайчы **калт этти!**

– **Калт этти** деп кем айтты?

Тай эјеzi **бий айтты.**

– **Бий айтты** деп кем айтты?»

Анекдот – соот, кеп-коқыр; куучындап айдар жанрдын эн кыска бүдүми.

Аннотация – чыккан бичиктер керегинде ныкта жетирү, онын ондайын ла учурын жартаганы, кычыраачыны жилбиркедип таныштырганы.

Антитеза (грек сөс, *antithesis* – противоречие, противоположение) – кезе удурлажунун стилистический фигуразы, удура-тедире тургузылган ондомолдор, сүр-кеберлер, айалгалар.

А. эрмек-куучыннын күүнтабын теренжидип, онын болужыла көргүзилип жаткан көрүм-шүүлтеге, сүр-кеберге аңгылу ајару салынат.

«Кай чөрчөктөрдө сүр-кеберлер көргүзеринде антитеза эп-арга таркаган. Баатырларды ада-энези, үйи эмезе минген ады кандый бир сүрекей күч керекке ийбей тургажын, ол жөпсинбей, атанып јат. Бу тужында онын јаантайын айдар сөзи:

Ат өлбөскө алтын эмес,

Эр өлбөскө мөнгү эмес...

Эмезе:

Јакшы аттын сөбөги

Чан јеринде јадатан,
 Јакшы эрдин сөөги
 Јуу јеринде јадатан.

Анайып айдала, баатыр кату,
 казыр кааннын кызын аларга атанат,
 эмезе коркышту ийделү оштүнин
 јерине барат, эмезе кааннын
 кату, өлүмдү айбыларын бүдүрет»
 (С. С. Суразаков, 1975, 204).

Лит.: Суразаков С. С. Алтай фольклор. 1975; Укачина К. Е. Алтайские народные загадки. Горно-Алтайск, 1984.

□□□□□□□□ (грек сөс, *anthologia* – собиране цветов) – талдалган үлгерлердин, чүмдемелдердин жуунтызы. Ого кандый бир элдин, өйликтин, литература-нын бөлүктери аайынча таңынан жуунадылар аргалу, ол эмезе тематиказы аайынча бөлинер. Темдектезе, «Алтай совет үлгерлик» (1987) деп антология кепке базылган.

Антракт – тыныш алынгану, көргүзү-ойыннын бөлүктери божогондо, кыска өйгө амыраныш.

Антропоморфизм (грек сөс, *anthropos* – человек и *morphe* – вид, форма) көргүзип турган не-немени кижиге бодолду ол эмезе кижинин кылык-жану, темдеги берилзе. Бир учуралда *олицетворение* (көрүгер) болор аргазы бар. Темдек эдип, кай чөрчөктө баатырдын болушчылары да, ан-куш та кижиге кептү боло берет:

«Јетен кулаш куйрукту
 Јеерен – кызыл түлкүни
 Көс једерден көрүп ийди
 Јалын јайып, мүргип келди.
 Комыдалын айдып келди.
 «Сени меге кем ийди?»- деп,
 Јеерен- кызыл түлкү сурады.
 «Јер- энем ийген эди,
 Јети кырлу јес јебени
 Керечи эдип берген эди» - деп,
 Камчы – јеерен каруун айтты».

Ан-куштын поэзиязы (поэзия животных и птиц) – үлгерлеп айдылган соојын кептү бүдүм. Мында кандый бир ан-куштын темдегинин табылгану керегинде кыска куучын айдылат. Баштап ла А.- к.п. жанрдын анылузу керегинде С. С. Суразаков «Алтай фольклор» (1975) деп ижинде бичийт: «Олор ан-куш бойлору керегинде чүмдеген поэзия аайлу». В. В. Радловтын «Образцы народной литературы тюркских племен Южной Сибири» (1866) деп ижинде «Койоноктын мактангану», «Сангысканнын сыгыды», «Јылан балазын эркелегени» деп А.-к.п. темдектелген. Көп сабазынада бу чүмдемелдерде кижинин јүрүминен алынган айалгалар көргүзилет. А.-к.п. төс кееркедер эп-аргазы – аллегория:

«Јыланнын јыды көп,
 Көлөскөннин көзи көп,
 Баганын багры көп,
 Бөднөнин бөлөзи көп,
 Мен јокту да болзом,

АР-БУТКЕННИК ЖУРАМАЛЫ

Менин төрөөним көп,
Маа болужа берер».

(С. С. Суразаков *Алтай фольклор*. С. 75).

А.-к.п. чүмдемелдери кемиленыкта, аллитерация ла ассонанстын колбузы үлгердин ритмиказын чокымдайт. Үлгерлик кеми силлабический эп-аргала тургузылган. Көп сабазында жолдык 6-7 үйеден турат. Жанжыккан маадактарга бөлинбей, чүмдемелдерде көнү куучын өдөт. А. - к. п. анафора ла учында рифманын жүзүн-башка бүдүмдери туштайт. Ан- куштардын үнине, ар-бүткеннин калаптарынын табыштарына өткөнгөни, такып айдыларынын эп-аргалары үлгердин тилин жарандырып ийет:

«Чыйык, чыйык, чыйканак!

Кичүлер сөзин мен угуп,

Кичү агашка уяа тарттым,

Чыйык, чыйык, чыйканак!»

(Суразаков С. С.

Алтай фольклор. С. 76).

Чүмдемелдердин тилин троптор, лексический эп-аргалар байыдат.

Лит.: Радлов В. В. Образцы народной литературы тюркских племен Южной Сибири. Ч.1. СПб., 1866; Суразаков С. С. Алтай фольклор. Горно-Алтайск, 1975; Чочкина М. П. Алтайский детский фольклор. Горно-Алтайск, 2003.

Ар-бүткеннин журамалы (француз сөс, *paysage* – страна, местность) – пейзаж. Кижини

АССОНАНС

айландыра телекейди: агаш-ташты, кайа-тууларды, сууларды, көлдөрдү, ан-кушты сөслө журап, онын аңгылу темдектерин кееркеде көргүскени. Лирикада ар-бүткеннин журамалынын болужыла лирикалык геройдын сүр-кеберин, санааларын ачарга жараар. Прозада ар-бүткеннин бүткүл журугу журалат. Темдектезе, «Бастыра ар-бүткен эн сүрлү кеберин тартынган. Тынтар ла кайындар алтынла бүркенип, күннин жылу чокторыла ойноп, жүстер олу өлөңдөрлө мызылдайт ла бойларынын кеберкегине сүүнги-лейт. Тенери чанкыр, көк ле ару. Кей эрке ле женил...» (Г.Чорос-Гуркин *Алтай ла Кадын*).

Лит.: *Веселовский А. Н.* Историческая поэтика. – М., 1989.

Архетип (грек сөс, *archetypos* – первообраз) – төзөлгө сүр-кебер; сооҗыларды, фольклор-ды ла бөлүктөрдү төзөлгөзінде турган жебрен, текшикижилик сүр-темдектер (символдор). Темдектезе, «телекейлик агаш» деп архетип Ж. Каинчинни чүмдемелдеринде туштайт.

Лит.: Мифы народов мира. Энциклопедия. – М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1980, в 2-х т.

Ассонанс (француз сөс, *assonance* – созвучие, от лат. *assono* – откликаюсь) – үлгерлик жолдыкта түнөй угулар үндү табыштар.

Темдектезе: «Быстро лечу я по рельсам чугунным / Думаю думу свою» (Н. Некрасов). [У] табыш такып-такып угулат. Је аллитерация ла ассонанс угаштырунын (рифманын) аңгылу төс учурын - үлгерди ритмикалык эдиип төзө-өрин бүдүрбей јат. Аллитерация ла ассонанстын төс учуры - үлгерлердин үн-табыжын эптееринде. Темдектезе: «Алтайыстын суузына, / Амзап алза□, турна. / Ак булутту туузына, / Амырап алзап, турна». // (Л. Кокышев).

Ассоциация – биригү иштин улузы јуулганы эмезе јилбүзиле бириккени. Темдектезе, билимчилердин биригүзи.

Ат-нере (героическое) – эстетиканын ондомолы. Ат-нерелү кижии керегинде соојындар – ол микрокосмдо телекейдин табылганы. Кижии јаантайын өрбө кодүрилетен ийде-күчин јайымдарга тартыжу өткүрет. А.-н. јүрүмнин узунула эмес чындыйыла колбулу. Ат-нерлу алып јаантайын ченелтелү јол-јорыкта уур-күчтер өдор ийде-күчтии темдектейт; онойдо ок бийик једимге једерге эн күч буудақтарды јенет. А.-н. ол ары јанынан кижиге берилген сүүш ле килемјии. Кижиге јарамыкту керектер учун, кижинин јайым күүн-санаазы учун А.-н. алып јүрүмин кысканбай, учына јетире бойынын көрүм-шүүлтезине чындык болуп тартыжуга кирет. Кай

чөрчөктөрдө баатыр айлы-јуртынын, элинин, Төрөлинин јайымы учун канду јууга кирет. Онын төс көрүми:

«Ат өлбөскө алтын беდი
Эр өлбөскө эрјине беди».

Лит.: Карлейль Т. Теперь и прежде. М., 1994; Норман Д. Символизм в мифологии. М., 1997; Суразаков С. С. Алтайский героический эпос. М., 1985.

Аташ сөс (омонимы) – угаштыру бүдүрер эп-арга; түней угулда, учуры башка сөстөр угаштырылат. Темдектезе: «Оромло базып отурым / Одын күйет **туранда** / Көз-нөк бөзии ажыра / Көлөткөн иле **турганда**» (Ш. Шатинов). Эмезе, «Тенерини сүзүп алган / Тенкей-ишкен туулары, / Јылдыстарды сүзүп алган, / Јылтыраган мустары» (Б. Бурмалов).

Афоризм – чечен сөс, канатту сөс. Автордын эрмек-сөзинде эптү айдылган учурлу сөс. Темдектезе, Л. Кокышевтин «Туба» деген туујызында «Кижии алтын, акча чаазын» деп јолдык бүгүн канатту сөс болуп калган.

Ачык сурак (риторический сурак) – каруу некебес сурак. Автор оны бойына, кычыраачыга, бастыра улуска, тын јок немеге баштанып айдар аргалу. Ачык сурак кычыраачыны шүөп

АЧЫЛТА СӨС

көрөрине ууламжылайт. Темдек-тезе, «*Кайран Уул... Төрөл жерине, төрөл калыгына, төрөл тил-тынына оны канай жандырат? Ол бойы күүнзеер бе? Ондый санаа ого келер бе? Канайтса жакшы?...*».

(*Ж. Каинчин*
«*Көзибисте Көк-Кайа*»)

□□□□□□ □□□ (эпиграф) – тексттен озо кийдирилген кыска кемдү бичимел; ачылта сөс чүмдемелдин төс учурын жаргайт. Ачылта сөс кандый бир жарлу чүмдемелден алынат.

Б

Баатыр (богатырь, герой) – «Эпостын геройлоры жагыс ла бойынын салымын кичебей, бастыра албатынын керектерин, амадузын бүдүредилер. Бу керектер, тартыжулар сүркей куч, онын учун эпостын геройлоры жаан ийде-күчтү анылу баатырлар болот. Эпосто ат-нерелү керектерди ат-нерелү геройлор бүдүрип жадылар» (*С. С. Суразаков*. Алтай фольклор, 1975, 136). Баатырлардын сүр-кеберин, олардын эткен керегин көргүскенде, элдин эн жарамыкту кылык-жанын, көрүмин бередиер:

«*Журтка артар уул бүткени*
Кызарып агар каны жок,
Кыйылып өлөр тыны жок,
Коо кырлан тумчукту,
Кош аркадый кабакту,
Жарын бойдо жапшары жок,

БАЛЛАДА

Омырткада үйези жок,
Эки жаак кан-кызыл,
Эки көзи от- жалбыштый,
Ак-боро атка минген
Алып-Манаш баатыр болды».
(*Алып-Манаш, 1985, 8*)

Лит.: Суразаков С. С. Алтай фольклор. 1975.

Бай (богатство, связь, священность, почитание) – сооҗын төзөлгөлү көрүм-шүүлте. Кижинин айландыра телекейле колбузын, тен-тай, орто кеминде жадарынын кудайлык-этический ээжилери.

Яимова Н. А. Бай; Мүйтүева В. М., Чочкина М. П. Алтай жан. Горно-Алтайск, 1998.

Байланьш (религиозно-этические произведения) – сооҗын төзөлгөлү, кижинин айландыра телекейди кун-таап ажыра жартаар көрүм-шүүлтези колбулу чүмдемелдер.

Кыскарта куучындап айдылган бүдүм. «*Жарабас*» ол эмезе залогто айдылган глаголло божодылат. Темдек эдип, «*Ай эскиде айылдан сүт чыгарбас*», «*Аттын бажына согорго жарабас*». Кезик учуралдарда каруу эдип, ондый ок сооҗын кептүныкта куучын айдылат. Б. тили чокым-жарт, кезикте жанжыккан эпитеттер, тундештирүлер туштайт

Баллада – лиро-эпический жанр, кемиле жаан эмес, анылу сюжеттүү үлгер. Балладада кандый бир түүкилик керектер, кижинин

БАСНЯ

жүрүмнүн айалгаларына колболу учурал көргүзүлөт. Баллада бүдүмиле түүкилик, жадын-жүрүмле колболу, куулгазынду (фантастический) болот. Лирикалык балладанын бажында ла учында ар-бүткенин журамалы берилет. Алтай литературада «баллада» деп жанр XX чактын 60-чы жылдарынан ала өзүм алынган. Темдектезе, С. Суразаковтын «Кайчы керегинде баллада», Л. В. Кокышевтин «Тайгыл керегинде баллада», Б. У. Укачиннин «Уча берген ак кууны сакыйдым» ла о.б.

Лит.: Кондаков Г. В. Магнитное поле поэта.–Барнаул, 1976, с.111-114.

Бармак (түрк сөс, «бармак» – палец) – түрк силлабика эп-аргага төзөлгөн үлгерлик кемжү. Кажы ла үлгерлик жолдыкта сөстин согултазынан камааны жок түйнөй үйелерден турат.

Жолдыкта үйелердин тоозынан беш-, алты-, жети-, сегис үйеликтү үлгерлер туштайт.

Чүмдү сөстин үлгерлиги Б. эп-аргазыла тургузылган.

Басня – тапкыр, табыскак укаалу □лгер. Адалгы сөсти М. Чевалков тузаланган. Ан-куштар эмезе кандый бир тын жок немелер ажыра улустын кылык-жаңын, жадын-жүрүмин көргүскөн жаан эмес үлгерлик чүмдемел. Баснянын кееркедим төс эп-аргазы *аллегория*, төзөлгөзинде – ан-

БАШТАМЫ УГАШТЫРУ Б

куштар керегинде соојындар ла чөрчөктөр. Ан-куштардын кылыгы, тыны жок неменин темдектери ажыра чүмдесчилер элдин ортозында жаман кылыкту улусты электеп, шоодып жат. Басня жаантайын үредү учурлу сөслө быжуланып божойт. Баснянын кезик учурлу жолдыктары кеп сөстөр, чечен сөстөр болуп, эл ортодо текши таркай берет. Телесейлик литературада баснянын өзүми Эзоп ло Лафонтен деп чүмдесчилердин ченемелин ууламжылашып барат. 19 чакта орус литературада басняны бийик кемине И. А. Крылов жетирген. Алтай литературада баснянын табылганы М. В. Чевалковтын адыла колбулу. Оны ээчиде 20-чи жылдарда М. В. Мундус-Эдоковтын, С. Суразаковтын баснялары жарлу.

Башталганы (зачин) – оос чүмдемелде чөрчөк, кай чөрчөк, каргыш ла о.б. башталза, жаантайын туштап турган бузулбас эрмектер. Темдектезе, чөрчөктөрдө баштапкы ла жолдыктарда айдылат: «Озо-озо чактарда...».

Баштамы угаштыру (анафора) – үлгерди ритмикалык эдилп бүдүргөн төс эп-арганын бирүзи - жолдыктын учындагы токтодунан улам тынып жат. Мындый токтодунун кийинде баштамы угаштыру үлгерлик жолдордын баштарын иле темдектеп, үлгердин

БЕЙТ

күүлтин тыңдып жат, ненин учун десе токтодунун кийинде турган түңей угулар табыштар, аллитерация ла ассонанска көрө, чокым айдылат.

Баштамы угаштыру үлгерлик жолдыктын учындагы түңей угулар табыштардан камаанду болбой жат. Ол, учындагы ок угаштыру чылап, үлгерлик жолдордун учун темдектеп, оморды бой-бойлорынан ылаштырып турган болзо, баштамы рифма жолдыктын башталып жатканын анылайт.

Баштамы угаштыру, күүлт ок чылап, алгай тилдин фонетический ээжилеринен камаанду. Алгай согулта орус тилдин согулгазынан башка.

Темдектезе: Салкыны жок бу өйдө, / Санаам – ыраак Алгайда. / Сүттий айдын бу түнде, / Сүнеем – чанкыр сындарда // (Ш.П.Шатинов).

Лит.: *Каташев С. М.* Алгай үлгер керегинде.–Горно-Алгайск, 1974, с.64.

Бейт – түрк, перс, араб поэзияда чокым угаштыру жок эки үлгерлик жолдык

Белге (знак, примета) – кандый бир темдек ажыра кижинин жүрүминде болотон керектерди айлатканы; ар-бүткеннин айалгазы ажыра ажындыра ай-күннин кандый болорын темдектегени; малаштын, ан – куштардын, куртконгыстын үнденгениле, кыймы-

БИОГРАФИЯ

гыла, кылык-жангыла озолондыра немени керелегени.

Оос поэзияда Б. база темдектелген бүдүм. Ол кыска кемдү, көп сабазында, колболу эрмектин эп-аргазыла тургузылган: «Көрүк табыштанза, удабай ла жааш жаар». Б. куулгазын да бүдүмдү болор: «Айылдын жанына күүк этсе, жаманга». Б. бойынын учурыла да, кемиле де ырымга жуук.

Библиография – бичиктердин сурузу; чыккан бичиктердин, шиндемел иштердин тисмези. Толо жетиру алгадый жуунты. Ондо бойынын ээжилери бар (автор, бичиктин ады, кайда, качан кепке базылганы, кемиле о.ө.). Темдектезе, «Б.Укачин. Библиографический указатель». – Горно-Алгайск, 2006.

Билимчи (ученый) – кандый бир билимде ачылта эткен кижиле. Темдектезе, Н. А. Баскаков – атту-чуулу тюрколог, телекейлик учурулу билимчи. Филологияда диссертация корулаган болзо, филология билимдердин кандидады деп кемиле жединет. Оны ээчиде доктор ижин корулаар аргалу. Онон бийиктеде член-корреспондент, соңында – Билим Академиянын академиги деп ат ададат.

Биография – кижинин жүрген жолун темдектегени, жүрүмин бичигени. Биография билим ле ксеркедим болор аргалу. Шинжүчи бичиичинин жадын-жүрүмин

БИЧИИЧИ

чүмдөлгөсүз колбой жартайт. Анда чүмдөсүнүн жылдары, бичиктеринин чыкканы чике темдектелет. Бичиичи бойынын жүрүмүн кееркеде жураар аргалу. Темдектезе, К. Төлөсөв «Кубал баскан от жанында санаалар» (1997) деп бичикте бойынын жүрүмүн жартап салган.

Бичиичи (писатель) – чүмдөсү, чүмдемелди бичиген кизи. Бу сөс 30-чы жылдарда литературага кирген (Литературанын хрестоматиясы. Новосибирск, 1935), 50-чи жылдарда такып орныктырылган (Төрөл литература (7 кл.) – Горно-Алтайск, 1952). Онон бери учуры жуук сөс-төрөл айдылып, керек тушта чокымдалат: үлгерчи, чүмдөсү, куучынчы, драматург, романист ле о.ö.

Бичиичинин јери (место писателя) – кандый бир бичиичинин, өскө бичиичиге көрө, литературадагы јери, чүмдемелдеринин учуры, төрөл литературага јетирген тузаы.

Бичүлер (творения, сочинения) – чүмдөсүнүн јайаганы, бичигени, чүмдөлгө энчизи. Бу адалгы сөс П.Самыктын эрмегинде туштайт. Темдектезе: «Је чокөмјик те тушта мени иженчи таштабаган, / Бичүлерим одус-төртөн тилле кепке базалат» (*Н.Хикмет*, көчүргени П. Самыктын // От-эне.-Горно-Алтайск, 1984, с.125)

Бодоштырганы (вымысел) – бичиичи болгодый айалганы,

ВЕНОК СОНЕТОВ В

керекти санаада бодоштыра тапканы, кееркеде көргүскени.

Бойсу (самобытный, национальный) – алтайсу, су-алтай темдегин керелегени, өс калыктын литературазынын анылуу темдеги эмезе геройдын су-алтай кылык-јанын темдектегени. Темдектезе, Ј. Каинчинин «Калтар атту Кааканын Суркаш эшке јетире жүргени» деп куучынында Кааканын сүркебери су-алтай эттире јуралган.

Буулама (завязка) – төс керекле колбу, чүмдемелде керектин аайы башталарынын темдеги. Буулама керектин аайын чүрче ле ачар эмезе ортозында ла учында чыгып келер аргалу.

В

Варваризм (латин сөс, *barbaris* – чужеземный) – аскан сөс, өскө тилден кирген сөс эмезе сөс колбу. Бичиичилер бойынын чүмдемелдеринде өскө тилден кирген сөсти көчүрбей, кубултпай тузаланып јат. Ол өскө тилдин ээжизиле тургузылган болот. Андый сөстөр төрөл эрмек-сөсти «кирлеп» јат.

Венок сонетов – он беш сонеттен турган үлгерлик јолдыктар. Кажы ла сонеттин баштапкы јолдыгы калганчызын такып айдып јат. Он бежинчи сонет (оны «магистрал» деп айдар) кажы ла сонеттин

ВОДЕВИЛЬ

баштапкы јолдыктарынан туруп, адакыда оморды бириктирет. Темдектезе: А. Адаровтын «Он эки ай», «Ленинградтын күүлер аттары», «Јастын элестери», «Каан кызы јаражай» ла о.ö. сонеттери.

Лит.: История алтайской литературы. Книга 1-я. – Горно-Алтайск, 2004, с. 450-468

Водевиль (француз сөс, *vaudeville*) – комедиянын бир бүдүми, соот көргүзү-ойын. Онын өзөгинде орток куучын, күү, бије ле кожондор бар. Темдектезе, А. Адаровтын «Абайымнын кижии алганы» бу жанрла бичилген.

Вульгаризмы (латин сөс, *vulgaris* – грубый, простой) – кемдү сөс, учурыла кеми јабыс сөс; бичиичи геройлордын санаа-шүүлтезин, кылык-јанын јарт, терең көргүзерге тузаланган, јастыра айдылган сөс эмезе эп-јок айдылган эркеккуучын. Темдектезе, «кадыт» деп сөстин учуры эмдиги бйдө эп-јок угулат.

Г

Газет – күнүн сайын таркадылатан чыгарма (издание). Күннин солундарын тургуза јетирет. Алтайда «Кызыл Ойрот» (1922), «Белен бол» (1932-1937), «Ойроттын комсомолы» (1932-1941) деп газеттер чыккан. Анда чүмдеечилердин бичимелдери јарлалатан. Бүгүн болчомдордын газеди (Эзлик), јашөскүримнин

ГРОТЕСК

(Јылдыстык) ле о.ö. газеттер чыгат. Эл-јон 1948 јылдан ала «Алтайдын Чолмонын» кычырадылар. Газетте солундардан башка бичиичилердин јангы чүмдемелдери, шинжүчилердин шүүтелери јарлалат. Москвада «Литературная газета» (1929 јылдан ала), «Литературная Россия» (1963 јылдан ала) ла о.ö. газеттер чыгат. Анда алтай бичиичилердин чүмдемелдери база јарлалат.

Гипербола (грек сөс, *hyperbole* – преувеличение) – кандый бир керектерди, сезимди, ийдени, неменин учурын, кемин, бүдүмин јаанада, көпчиде көргүскени. Кай чөрчөктөрдө гипербола деп эп-арга јаантайын тушгайт. Темдектезе: Кара тайгага јөлөнишкенде, / Кара тайга јарылат, / Кара тайгага басканда, / Кара талай јардынан ажып, / Алтай үстин чайыктадыш турат. // («Кара-Күрен атту Кан-Күлер»).

Гротеск (итальян сөс, *grotesco* – причудливый) – не-немени бнөтийин јаанада, коркышту көпчиде эдип көргүскени. Темдектезе, кай чөрчөктө Эрлик-Бийдин сүркебери. Г. – ол јебрен эп-арга болот. Ол сојындарда, чөрчөктөрдө, кай чөрчөктөрдө кандый – бир куулгазын сүр-кеберди: јети башту Јелбегенди, өштүлердин ле омордын болушчыларын, Эрликтин, онын кыстарын јураарында тузаланат:

«Сегис мүстү көк буканы
Сегизен тегеликтү абрага јеккен,

Кара тайга кеберлү
Соккор – Кара келип јатты». («Ак - Тайчы»/АБ. Т.)

Д

Дилогия (грек сөс, *di* – дважды и *logos* – слово) – анылу атту, тагынан турган эки бөлүктү чүмдемел. Темдектезе, К.Төлөсөвтин «Кадын јаскыда» деп романы.

Документ кепту (документальный) – кере бичикке тайанганы; кееркедим чүмдемелде кере бичиктерди, јүрүмде чын болгон учуралдарды тузаланганы, керек десе түүкилик улустын ады-јолы чике адалат.

Драма (грек сөс, *drama* – действие) – литературанын төс бүдүмдеринин бирүзи; мында автордын герой керегинде санаашууэлтелери, эдилгенин өткөн айлалгалары керегинде куучындаганы туштабайт. Драмада улустын јүрүми таң сөс эмезе ортокуучын ажыра көргүзилет. Драмалык чүмдемелдердин төзөгбзинде јүрүмдик табарыжу. Автордын сөзи ремаркалар ажыра јарталат. Одуп турган керектер, эдилгелер реплика-лардын, таң сөстин ле ортокуучыннын болужыла колболыжат. Драма сценада тургузарына бичилип јат. Темдектезе, Л. Кокышевтин «Тумантык Аркыт» деп драмазы.

Лит.: Хализев В. Е. Драма как род литературы.–М., 1986.

Драматургия – јангыс бичиичинин, өйликтин, калыктын бир канча драмалык чүмдемелдерин бүткүлинче адаганы. Драматургияга кирип турган чүмдемелдер – драма бүдүмге кирип турган тексттер ле сценарийлер. Темдектезе, 20-30 жылдарды драматургиязы, П. В. Кучиякты драматургиязы, татар драматургияла о.ө.

Ж

Јанжыгу (традиция) – үйеден үйге улалып, сүре ле байып ла јаранып турар энчи. Ого јангыс ла оос поэзия эмес, литературанын јанжыгулары база кирип јат: сүркебердин солынганы, жанрдын кубулганы, тема ла төс шүүлтенин јанырганы ла о.ө. Оос поэзиянан алтай литературага кирген јанжыгулар-алтай үлгердин анылузы 7-8 үйе, баштамы угаштыру, коптомо (параллелизм), фольклордын сүркеберлери, сюжеттери, эбелгелери ле о.ө. Темдектезе, П. А. Чагат-Строев кай чөрчөктин кебин, эп-аргаларын тузаланып, «Ойгор-Баатыр» деп туујуч мдеген.

Јангылай (новейшая) – јангы өйдин литературазы, литературанын өйликтерге бөлингенинде калганчы јерде турат. Туйуктай алза, 10-20 жылдын чүмдемелдери кирер,

ЖАДА СӨС

чонымдап айтса, жаңыртуунун ойинде чүмдегени келижет. Бичиичинин жаңыртуу-жайалгазы ачылганы, өскө калыктын литературазынан тем алганы, бойынын ченемелин байытканы, билгири бийиктегени ле чүмдеер узы жараганы ла о.ө.

Лит.: Киндикова Н. М. Алтай литература.-Горно-Алтайск, 2003, с. 93.

Жада сөс – (заклинания) энг жебрен куулгазын – тарма жанрлардын бирүзи (көрүгөр: алкыш сөс, тарма сөс, шыпшаар сөс, эм-том сөс) болот. Ж.с. жадачы кижичи куулгазын учурлу эдилгелерле кожо Ж.с. калаптардын ээлерине баштанып, күүнзегенин жарамыкту эдип кубултар деп бүдет. Ж.с.эмдиги өйдө ундылып бараткан бүдүм. «Улус жебрен өйлөрдөн бери күннин аайын бойынын күүниле кубултарга амадагылайтан. Бу амаду алтай кай чөрчөктөрдөн дө көрүнөт. Темдектезе «Ак-Тайчы» деп кай чөрчөктө (Н. Улагашевтин варианты) батыр жыдазын айга- күнге удура тудуп, жүзүн- жүүр магический действилер эдип, жер үстине сүрекей жаан соок түжүрөт, өштүлерин тонурат, ол бу соокты бойы ок жоголтып ийет. Ле алтайларда, бир канча өскө дө түрк ле монгол тилдү албатыларда чылап ок, таркаган магия – жадалаш болуп жат. Онын амадузы жамыр (жааш) жадырары эмезе күнди айастырары болгон. Магический действиени «жада ташла» эдетендер: оны сууга салза, жанмыр жаар, отко изитсе, айас болор деп санаган. Мындый жада таш» жыланнын

ЖАНЫРТУ

бажынан табылат дежетендер. Жанмыр жадырбаска, оны токтодорго амадап жадалаган тужында Алтын-Көлдун төлөстөри булуттарды, темдектезе, мынайда алкайтандар:

Тенгеринин киндиги жерде!

Жердин киндиги тенгериде!

Тенгеринин жолын ач!

Теменече тежик бер!

Ак айастын жолын ач!

Алаканча ачык бер

Бийик туудын кийнибиле от!

Абаканнын бажыбыла от!»

(Суразаков С.С.

Алтай фольклор, 1975,33)

Ж.с.тургузылганыла эки бөлүктөн турат: баштапкызында калаптардын ээлерине баштанып, алкап; экинчизинде болуш сурап жат. Куучын-эрмеги жакару, сурак кеберлү глаголдордын болужыла тургузылат.

Лит.: Суразаков С. С. Алтай фольклор, 1975; Алтай фольклор. Материалы по чалканскому фольклору./Сост. Е. П. Кандаракова. Горно-Алтайск, 1980; Алтай алкыштар/Сост. К. Е. Укачина, Е. Е. Ямаева. Горно-Алтайск, 1994.

Жаңырту (новаторство) – жаңыжыунын кубулганы; өскө, жаңы учур алынганы. Ар-бүткеннин журугын жураары, кижинин кубулчан күүн-санаазын, кунук-кан ла сүүнген айалгазын чыгара айда-рыкалыктын оос поэзиязында бар. Бу ченемелге тайанып, үлгерчилер солун жолдыктар чүмдеги-лейт. Темдектезе, кожондо жаантайын кас,

турна, куу ла онон до өскө јерлик куштар туштайт. Ол ажыра кижинин кунукканын, карыкканын јетирет. Ш. Шатиновтың үлгеринде кожоннын күүзи, ийдези, үлекер-кеби иле: «Көл кыйкаган тумандый, / Көс једерден тартылгам. / Үүрден аскан турнадый, / Үнгүр, үнгүр кыйгыргам». Турнанын сүр-кебери ажыра лирикалык герой јанык-саган күүнтабын јетирет. Алтай лирикада текши адалган жанрлардан башка «эжерликтер» ле «экчеликтер», «индер», «дептер» деген жанрлар туштайт.

Жайалта (талант) – арыјанынан жайалганы, берилген кежик. Жайалта јаштаң ала сезилер. Темдектезе, Л. Кышев журанарын сүүйтен, күөле јилбиркейтен, чүрчечен чүмдеп те туратан. Бу ончозы-јаан жайалталу чүмдеечи өзүп келеринин темдеги.

Жайым үлгер (белый стих) – угаштырылбаган үлгер. Үлгерлик јолдыктардын учы угаштырулардын ордына ачык артат.

Лит.: *Каташев С. М.* Алтай □лгер керегинде.-Горно-Алтайск, 1974.

Жаркуучын (публицистика) – курч суракту чүмдемел, учурыла көп улуска баштанат. Бу адалгы сөсти элден озо С.Суразаков (Алтай литература, 1962) тuzаланган. Јебрен түрк бичимелдер жар куучындый чүмделген. Јар куучыннын жанрла-ры: очерк,

фельетон, јөрмөл, репортаж, ширтү. Темдектезе, Б. У. Укачинин «Сен кижки бол, кижки», *Б. Я. Бедюровтын* «Алтай учун сөс» деп тизү бичиктери.

Жартамал (комментарий) – текстке берилген жартамалдар; чүмдемелде көгүзилген керектер, персонажтар керегинде элбеде айдыпаны. Кееркедим чүмдемелде туштап турган бичиичинин тuzаланган сөстөри, сөсколбулары жарталар аргалу.

Жолдык (строка) – үлгердин мадагында (бармагында) төрт јолдык болзо, онын кажы бир јолдыгы керегинде куучын өдөт.

Жолдыктай (подстрочный) – үлгердин кажы ла јолдыгын өс текстке келиштире көчүргени. Бу тушта өс чүмдемел ле көчүрменин јолдыктары јастыкпас учурлу. Ого тайанып, көчүрөөчи өскө тилле јаны чүмдемел белетейт.

Жол-јоруктагы бичимел (жанр путешествия) – бичиичи јол-јорукка атанып, нени көргөнин, укканын кееркеде јазап, литературага кийдиргени. Темдектезе, алтай литературада И. Штыгашевтин «Алтай кижинин Киев, Москва ла оны эбиреде јолјоругы» деп чүмдемели бар.

Жөрмөл (статья) – бичимел кандый бир сурак аайынча јайым

ЈУРАМАЛ

шүүтлелер айтканы; аңгылу темага учурлалып, јуунтыга салынган кыска јетирүү. Шинжүчи кижининг јөрмөлин шиндемел деп айдар.

Јурамал (описание) – куучын-даганынын (повествование) бүдүми; ар-бүткеннинг јуругын, кижининг сүр-кеберин, айландыра јадын-јүрүмди кееркеде журап көргүскени. Темдектезе, А. Ередеевтин «Солонгы» деп чүмдемели.

Јүзүн (вариант) – кандый бир чүмдемел кепке базылардан озо канча-канча јүзүндү болот. Автор оны јазап, кезик јолдыктарды кыскартап, кезигин солып јат. Јүзүндер оос чүмдемелдерде көп туштап јат. Темдектезе: «Маадай-Кара» деп кай чөрчөктин канча-канча јүзүни туштайт.

Ж

Жанр – кееркедим чүмдемелдинг аңгылу кебер-бүдүми; кажы ла жанрда аңгылу темдектер бар, чүмдемелдер темазыла, айалгаларды көргүскениле, бир тунгей кебер бүдүмиле бириктирилет. Литературада башка-башка жанрлар ылгаптырылат: эпосто – роман, повесть, куучын; драмада – трагедия, драма, комедия; лирикада – кожоң, элегия, романс, ода, сонет ле о.ö.

Журнал – бүткүл бичик чылап белетеген чыгарма (издание). Анда

«ИНОСТРАННАЯ ЛИТЕРАТУРА»

башка-башка авторлордын статьялары эмезе чүмдемели јарлалат. Ай сайын эмезе јылда төрт катап чыгатын журналдар бар. Темдектеп алза, Алтайда «Солонгы», «Кан-Алтай», «Алтай телекей», «Билим» ле о.ö. журналдар кепке базылып чыгат. Öскө сурактарла колбой, анда литературага учурлалган јетирүүлөр, бичиичилердин чүмдемелдери јарлалат. Барнаулда – «Алтай», Новосибирскте – «Сибирские огни», Москвада – «Дружба народов», «Иностранная литература» ла о.ö. журналдар кепке базылып таркайт.

И

Иллюстрирование – литературарадагы сүр-кеберлерди графиканын, öндү будуктын болужыла журукла көргүскени. Көп учуралда кееркедим текстке учурлалган журуктар болуп јат. Темдектезе, үренер бичикте салынган журуктар солун ла тузалу.

Инверсия – сольштырганы; сөстөрдин турганјери сольштыра. Эрмек эжизи аайынча эмес, сөстөри сольшкан болот. Темдектезе, П. Чагап-Строевтинг үлгерлик јолдыктары эмезе К. Тепуковтын јолдыктарында сольштырганы туштайт.

«Иностранная литература» – Россия тергезинде бичиичилер биригүзининг журналы, Москвада 1955 јылдан ала ай сайын чыгат. Анда öскө ороондорды, талалардын

бичиичилеринин көчүргөн чүмдемелдери жарлалат. Онон башка литература шинжүчилердин шүүлтөлери ле көчүрме керегинде жетирүүлөр бар.

Институт мировой литературы им. А. М. Горького (ИМЛИ РАН) – Москвадагы А. М. Горькийдин а. а. Телекейлик литературанын институту – Институт мировой литературы им. А. М. Горького РАН. Горькийдин баштагкыйла төзөлгөн институт. Телекейде бар литературалардын өзүмин ончо жанынан шингеп көрөт. Онон башка өс калыктардын фольклорун ла литературазын шингедер бөлүктөр иштейт. Андагы аспирантураны божоккон шинжүчилер: З. С. Казагачева, С. М. Каташев, Р. А. Палкина, Н. М. Киндикова, Т. М. Садалова, М. А. Толбина ла о.ö.

Лит.: Литературы народов России. XX век.–М., 2005, с. 228-229.

Институт русской литературы РФРАН (ИРЛИ) – Санкт-Петербурктагы орус литературанын институту. 1905 жылда Пушкиннин көмбозинин төс жери ле музейи болуп төзөлгөн. 1930 жылда орус литературанын түүкизин шингедер институт. Жаантайын кепке базып турган журналы «Русская литература».

Лит.: Пушкинский дом. Статьи. Документы. Библиография.–Л., 1982.

Инсценировка (латин сөс, *in* – на и *scena* – сцена) – проза ла лирика бүдүмдү чүмдемелдерди театр, радио

ло телевидениеге келиштире жазап тургускан көргүзү-ойын. Алтай театрынын репертуарында сценага эптеп жазаган көргүзү-ойын туштайт. Темдектезе: Л. Кокышевтин «Туба», «Каракайдын кижжи алганы» деп тууушылары, Б. Укачиннин «Өлүргөн болзом тороны» деп повезинин үзүктери, Т. Шинжинин «Көстин жажы» деп куучыны аайынча ла о.ö. чүмдемелдер.

Лит.: *Тарбанакова С. Н.* Пути развития театров Южной Сибири.– Горно-Алтайск, 1994.

Интервью – куучындашканы, жилбиркеткен сурактарга каруу бергени. Темдектезе, журналист бичиичиге сурактар берип, жаны чыккан бичик аайынча жетирүү алат. Андый эрмек-куучын В. Чичиновтын «Адрес поэзии – Горный Алтай» (1976) деп бичигинде бар (с. 3-14).

Интерпретация – кееркедим тексттин шүүлтезин ылгап жартаганы. Автордын көрүм-шүүлтезине тайанып, өйди чике темдектеп, литературанын жанжыгузын улалта көргүскени.

Интонация (латин сөс, *intonare* – громко произносить) – үннин болуужыла айдарга турганын көргүскен эп-арга. Темдектезе, «эне» деген сөскө ангылу үнле башка-башка сезим жетирер аргалу: сүүнгенин, коркыганын, карыкканын ла о.ö. Үнди бийиктеткенинен ле жабызатканынан,

ИНТРИГА

токтодунан, башка-башка бүдүмдү согулганан, үннинг тынгынан ла о.ö. тексттин учуры јарталат.

Интрига (латин сөс, *intricare* – запутывать) – керектин өдөтөн аайын булганы, анчада ла драмалу чүмдемелдерде. Сакыбаган јанынан, келишкен аайыла, төгүннин болужыла керекти буулгап, онон ары кандый тартыжу болорын билбей тура, керектин аайын чечет. Геройлордын кылык-јангы эткен керектер ажыра ачылат.

Ирония (грек сөс, *eironeia* – притворство, насмешка) – андыган учуру каткы сөс, каарып, өчөп айтканы. Ирониянын амадузы – каткыртып шоодор эмес, айалганын учурын, онын карыкчалду јанын чокумдаары.

Историзм – литературанын ондомолы. Кееркедим литературада улустың јүрүмин ле кылык-јангын түүкиге тайанып көргүскени. Кажы ла кееркедим чүмдемел (эмдиги өй көргүзилген эмесе өткөн өйдин камааны јогынан) түүкиге баштанат. Бу ондомол XIX чакта табылган. Бичиичи өткөн өйди түүки јанынан көргүзерге амадайт. Мынан уулам түүкилик жанрлар табылган: повесть, роман, драма ла о.ö. Темдектезе: С. Суразаковтың «Улалу», И. Шодоевтың «Кызаланду јылдар» ла о.ö.

Историко-типологический метод – фольклор ло литературада

КАБАЙ КОЖОН

туштап турган түней учуралдар шиндеер эп-сүме(темалар, сүркеберлер, жанрлар). Ол өс калыктын түүкизиле, культуразыла колбулу, је кажы ла литературада камааны јогынан табылып, бүгүнге јетире јанжыгу болуп артат. Бу эп-сүмеле, темдектеп алза, С. Суразаковтын «Алтай фольклор» деп шинжүлү ижи бичилген.

Ич-телекей (внутренний мир) – автордын эмесе геройдын көгүс-көрүми.

К

Кабай кожон (колыбельная песня) – баланы кабайга салып ол эмесе колло јайкап айткан кожон, алтай оос поэзияда аңылу лирический жанр. Алтайлардын јанжыккан культуразында кабайды «бежик» деп айтканы бар, онон улам бу бүдүмди јангыс та *кабай кожон* деп эмес онойдо ок «*бежик ыры*» деп адайт. Кабай кожоннын учуры терен: баланын психофизиологи-ческий су-кадыгына камаанын јетирип, элдин күүлик культуразына темиктирген эп-арга болот. Байлап айдар эп-аргалары: «*баай-баай*», «*өббй-өббй*», «*пубай-пубай*», «*увай-увай*»; кееркедер эп-аргалардын јүзүни, символический учурлузы- бастыра темдектер К.к. јебрен тазыл-тамырын керелейт. К.к. учурыла эки бөлүкке бөлирге јараар: өс К.к., өскө жанрлардан кирген бүдүмдер.

Баайлаган сөстөриле, айдылып турганы камаанду кептү болгоньла К.к. куулгазын алкыш, шыпшаар бүдүмдерге жуук:

«Баай-баай, баай-баай,
Баай, балам, баай, балам,
Байдын кызын ал, балам,
Бай терекке чык, балам.
Баай-баай, баай-баай,
Баай, балам, баай, балам,
Кунан койды сой, балам,
Куйругына той, балам.
Баай-баай, баай-баай,
Баай, балам, баай, балам».

К.к. бүдүмиле жаңар кожонго түңей. Кажы ла үлгерлик јолы жанжыккан 7-8 үйеден турат. Анафора ла учында уйгаштырулардын јүзүни К.к. күүлгн чокомдайт.

К.к. кееркедер кеминде метонимия, метафора, жанжыккан эпитегтер баланын келер јолы амыр-энчү, байлык болзын деп күүнзеген кептү болот. Өскө жанрлардан кирген К.к. ол жанрлардын кееркедим кемиле тургузылат.

Лит.: Тюхтенов Т. С. Алтайские народные песни. 1972; Суразаков С. С. Алтай фольклор. 1975; Кондратьева Н. М. Колыбельные телеутов, тубаларов, кумандинцев, чалканцев// Фольклорное наследие Горного Алтая. Горно-Алтайск, 1989. С.20-48; Чочкина М. П. Алтайский детский фольклор. 2003.

Кай (горловое пение) – «Кайкижинин көксинен чыгып турган анылуу жоон үн. Андый үнле чөрчөкти

кайлаарга улус јаштан ала үренгилеп туратан» (С. С. Суразаков, 1975,137). К. көп сабазында күүлик ойноткыларла: топшуурла, чатканла кожо айдылат. Олордын күүзи кайды көнү јолго чыгарат. К. күүге келиштире айдылат. К. јаан эпический чүмдемелдер, ат-нерелү баатырлардын тартыжузы керегинде айдат. Ю. Шейкин бойынын ижинде кайды «обертоновое пение» деп темдектейт.

Лит.: Суразаков С. С. Алтай фольклор. 1975; Ямаева Е. Е. Алтайская духовная культура. Миф. Эпос. Ритуал. Горно-Алтайск, 1998; Шейкин Ю. История музыкальной культуры народов Сибири и Дальнего Востока. М., 2003.

Кай чөрчөк ат-нерелу (героический эпос) – кайдын болужыла айткан кемиле јаан эпический чүмдемел. Бүдүмиле бир-эки мун јолдыктардан ала јети-сегис мун јолдыкка јетире. Эпосто чындык ла сооҗын-фантастика биригип калган. К. ч. элдин түүкиде өткөн ченемели, айландыра телекейди јартаар эп-аргалары, јайым күүн-табы айдылган. Онон улам К.ч. элдин јүрүминде јебрен өйлөрдөн ала болгон јаан керектер, тартыжулар, кубулталар көргүзилген. К. ч. айдылган баатырлар калыгынын јайымы учун ат-нерелү керектер бүдүрет, кайра баспас канду жуучактарда туружат. К.ч. түүки көндүккенин С. С. Суразаков үч үйеликке бөлиген: «1) патриархально-

КАЙ ЧӨРЧӨК ...

родовой өйдө, 2) эрте- феодальный колбулар тужындагы, 3) феодализм тужындагы эпос» (С. С. Суразаков, 1975, 141); Е. Е. Ямаева стадияльно-типологический эки кемиле жартайт: «фантастико-исторический ле героико-исторический» (Е. Е. Ямаева, 1998, 4). К.ч. эн жебрен темаларынын бирүзи минер адын тапканы: аргымак адына минген ле кийнинде ол баатыр ла жуучыл кебине кирет, «мерген», «чечен», «алып» ла ошон башка экинчи учурлу адын адайт. Чүмдү кееркедер эп-аргаларла К.ч. аттын жепселин, онын мангын, ийде – күчин журайт:

«Кызыл-конгыр адынын
Алтын ээрин тудуп көрди,
Тогус үйеге үзүлбөс
Тогус колон тоолой тынгытты,
Одус үйеге божобос эдип
Одус колонды тыгыда тартты».

*(Козын-Эркеш//Н.У.Улагашев
Алып-Манаи, 1985, 131)*

Баатыр минер адын «эрјине», «койлоо», «Түште болзо-канадым Түнде болзо-нөкөрим» деп учурлу адайт.

К.ч. баатыр эш-нөкөрин бедирегени (сөстөгөни), жеек- јутпаларла тартышканы жебрен төзөлгөлү. Соојын кептү сүр-кеберлер баатырдын ол эмезе өштүнүн болушчылары деп көргүзилет. К. ч. элдин јадын-јүрүминде өдүп турган кубулталар кирет. Өштүлердин сүр-кебери чындык кижинин кебин алынат: казыр каандар ла баатырлар,

КАЙ ЧӨРЧӨК ...

сөстөгөн баланын кату адалары ла агалары, садынчык најылары ла үйлери, тонокчылдар ла о.о. Өштүлердин тонокчыл учурин, кара санаазын өнөтийин жаандада гиперболанын, гротесктин аргазыла журайт:

«Аба јыштый сагалду
Кан-Капчыкай кайракан
Как маңдайдын ортозында
Кара жаңыс көстү эмтир.
Уйези јок кара бука
Јиткезинде мүүстү эмтир».

*(Каан-Јеерен атту Кан- Алтын//
А.Калкин Ай-Сологой ло
Кун-Сологой, 1989, 225).*

К.ч.баатыр өскө каандарла айлы-јурттынын, Алтайынын, элинин јайымы учун тартыжат. Баатырлар ойгор санаалу, «Быркан бийден бычыылу, Үлген бийден улуулу», ийде-күчтү эдип журалат:

«Бек бүткен бу белине
Бежен айгыр мал тургадый,
Ак јаландый арказына
Алтан уур кой јүргедий.
Јарынында јапшары јок,
Јаан бүткен баатыр болтыр».

(Очы-Бала, 1989, 17)

Баатыр айылы-јуртына, төрөл јерине, элине чындык болот; јеткерге туштаган најыларына болушка келет. Јуучыл кебинде ол јана баспай тартыжуга кирет. Онын төс черти: «Ат өлбөскө, алтын эмес, Эр өлбөс-кө, мөнүн эмес». Кееркедим форму-лалар ажыра онын ат-нерелү керектери, удурлажузы көргүзилет: «јуулап

келгенди божоппойтом, жууга бойым барбайтам». Көп К.ч. баатырдын чыкканынан ала айыл-журт тутканына жетире көргүзөт, кезиктеринде - адазынын, уулынын ла онын уулынын жолун.

Улай-телей керектерди ле удурлажуларды ичкери өзүмиле көргүскенде, эпостун сюжеди бүткүлинче эбелгелерден турат. Ол бүдүрер ле учур берип турган учун К.ч. сюжеттери байлык ла жүзүндү болот. Жанжыккан ла турумкай эбелгелер – куулгазын чыкканы, куулгазын өскөни, жол-жорукка атанганы, оштүзиле гартышканы, оштүни женгени, нөкөрлөрине тушташканы, ченемел өткөни, кубулганы, бала сөстөгөни, амыр-энчү журтаганы ла о.ö. К.ч. сюжеди Телекейдин үлекериле (Öй лө Телкем) бек колбуда турат. Б. Н. Путиловтын бичигени аайынча, К.ч. Телкем «үстиги, орто ло алтыгы ороонго» онойдо ок «төрөл лө өскө жерге» бөлүнөт. Öй айдып турган кайчынын адынан (повествовательный), сюжеттин ичинде өдүп турган öй (сюжетный) ле элдин жүрүмиле өткөн кайра эбирбес түүки öйди бек колбуда көргүскени (эпохальный) (Б. Н. Путилов, 1988, 18-44).

С. С. Суразаков кай чөрчөктин айдылар марына Орхон суунын жарадында табылган жебрен түрк кереестеринде айдылганы жуук деп темдектейт. К.ч. чилеп жети – сегис үйеден турган чокым күүлтү жолдыктар Орхон кереестерде

туштайт. Башка-башка үйелерлү жайым ла кожумакту үлгер экиленинде туштайт; онын үстине чүмдемелдер көдүрингилу күүн-тапла айдылат. Каандар Көк айасла бычылган баатыр кептү болгоны жарлалган. Бичимелдерде ле К.ч. түнгей чүм-жангар түштайт: темдек эдип «эркиндик» деп кемине кийдирер инициация Күлтегинге учурлаган кереесте бар. Бу эки чүмдемелде марын бүдүрүп турган түнгей кееркедер эп-аргалар (эпитеттер, түндештирүлөр, метафоралар) улайын туштайт.

Алтай кайды үйеден-үйеге улалтып келген кайчылардын ады жарлу: Н. У. Улагашев, А. Г. Калкин, Т. А. Чачияков, Н. К. Ялатов, Т. Б. Шинжин ле о.ö.

Лит.: *Жирмунский В. М.* Тюркский героический эпос; *Суразаков С. С.* Алтайский героический эпос. М., 1985.; *Путилов Б. Н.* Героический эпос и действи-тельность. Л., 1988; *Каташев С. М.* Алтайский героический эпос. //Алтайские героические сказания. Очи-Бала. Кан-Алтын. Новосибирск, 1997. С. 11-46.; *Шинжин И. Б.* Сказитель Н. К. Ялатов и «Бессмертный Янгарбогатырь». Горно-Алтайск, 1997; *Ямаева Е. Е.* Алтайская духовная культура. Миф. Эпос. Ритуал. Горно-Алтайск, 1998; *Казагачева З. С.* Алтайские героические сказания «Очи-Бала», «Кан-Алтын». Аспекты текстологии и перевода. Горно-Алтайск, 2002.

КАЙЧЫ

Кайчы (сказитель) – ат-нерелү кай чөрчөктөрдү айдып турган кижиси. Олор канча чактарга жанжыгып калган турумкай кееркедим бүдүмдерге тайанып, бойынын ченемелин кожып чүмдейт. К. чыкканы, кайдын жайалтазын алынганы, «ээлү» болгоны, укталып келгени, үренгени керегинде коп соојындар ла кеп куучындар айдылат. К. јаштан ала кайга темигип үренет. Кезик К. 50-70 јуук кай чөрчөктөр айдып турганы XIX-XX чактын шинжүчилердин ижинде темдектелген. Је С. И. Кочев, Кобок, Јаймат, С. Богонов, К. Отлыков, К. Тадыжеков, П. И. Чичканов деп кайчылар керегинде јетирүлер толо эмес. Н. У. Улагашев, Н. П. Черноева, Е. К. Ташгамышева, А. Г. Калкин, К. Кокпоева, Ш. К. Јалатов керегинде шинжү иштер бичилет. К. јаан эпический чүмдемелдерди 7-8 күннин туркунына айдып јат. К. Алтайын көдүргениле колбулу чүм-јандарда, анчылардын сурагыла тайга – ээзине учурлап ла оору кижини эмдеп – томдоп кайлайт. Эмдиги өйдө К. угы-төзи үзүлбей, кай өскө кемине көчүп, элдин көгүзин кенгидеринде, күүн-санаазын көдүрерине јаан иш өткүрилет: көрү-маргаандар, фестивалдар ла үредүлү ууламјы школдор төзбөлт.

Лит.: Суразаков С. С. Алтай фольклор. 1975; Шинјсин И. Б. Кайчы Калкин. Горно-Алтайск, 1987; Шинјсин И. Б. Сказитель Н. К. Јалатов и «Бессмертный Янгар-богатырь». Горно-Алтайск, 1997; Шинјсин И. Б.

КАРЫКЧАЛ

Тропой, проложенный веками. Горно-Алтайск, 1997; Лорд А. Б. Сказитель. М., 1994; Ямаева Е. Е. Алтайская духовная культура. Миф. Эпос. Ритуал. 1998.

Калька (француз сөс, *calque* – копия) – өскө тилдин ээжилерине тай-анып бүткен сөс эмесе сөскөлбү, эрмек тургусканы. Терминди француз тил шиндеечи Ш. Бальи «Французская стилистика» (1927) деп иште кийдирген. Алтай тилде калькалар көп туштайт.

Лит.: Палкина Р. А. Роман в литературе народов Южной Сибири. – Горно-Алтайск, 1979, с. 109-121

Камааны (влияние) – бичиичилер ортодо колбу. Ол башка-башка эп-арганын болужыла једер: сюжеттер, сүр-кеберлер, эбелге, шүүлтелер ажыра. Эмдиги өйдө чүмдеп турган бичиичилерге јаан камаанын XIX ла XX чактын бичиичилери јетирген.

Канон (грек сөс, *kanon* – норма, правило) – кееркедим чүмдемелди кандый бир мар аайынча чүмдеген эп-сүме; жанжыккан ээжилер.

Карыкчал (трагизм) – героикага јуук көдүрим (пафос). Кижии жүрүминде та нени де јылыйтканын јаны ла ондоп, билип јат. Темдектезе: ырызын ычкынганын, бойынын јайымын јылыйтканын, үйелер колбулар үзүлгенин ле о.ө.

Кеерекедим темдек (деталь) – кыска ла ныкта жартамал; ар-бүткеннин журамалынын, сүр-журуктын кандый бир иле темдеги, не-неме, айалга, эдилген керек, геройдын кыймыгы ла о.ö. Бир канча иле темдектерден бүткүл сүр-кебер журалар аргалу. Темдек-тезе, J. Б. Каинчин «Аба жыштын балазы» деп куучында тоолу ла темдектин болужыла, öдүп жаткан кижинин кылык-жангы жарталат: «жылмар тойу эр кижиге», «жалтырууш ботинкалар», «одеколон жыт».

Кееркедим литература эмезе чүмдү сөс (художественная литература) – кееркемелдин бир бүдүми, кееркедим сөстин болужыла жүрүмди көргүскени. Литературанын төс ажарузында – кижиге ле онын ал-санаалары, көрүм-шүүлтези. Бичиичи жангыс ла кижинин жүрүмин көргүзип турган эмес, же эбиреде айалгаларды база чындык эттире журайт.

Кееркедим чүм (поэтика) – кееркедим дегени литературанын теориязы эмезе бичиичинин марын, керектин өдөтөн айын, үлгерлешти шиндеп турган литература теориязынын бөлүгү. Бичиичинин чүмдемелинде тузаланган кееркедим эп-аргалар; кееркедим тексти чүмдөр эп-аргаларды ла эжилерди шиндеп көрөр билим.

Чике темдектезе, автордын чүмдемелде тузаланган эп-аргалары, чүмдемелдин кееркедими. Онон

башка бичиичинин кееркедими, жанрлардын кееркедими болор аргалу.

Лит.: Киндикова Н. М. Эмдиге алтай лириканын кееркедими. - Горно-Алтайск, 1994.

Кееркемел (искусство) – санат; кижиге бойы сананып, чүмдеп тапканы; кееркеде жазаганы (жураарында, күү кеселгенде эмезе чүмдемел бичигенде).

Кеп куучын (предание) – оос поэзияда элдин түүкизинде болгон керектерле колбулу куучындар. К.к. сооюндардын кийинде орой табылган деп С. С. Суразаков ло С. С. Каша темдектеген. Кемиле кыска, ныкта сюжетү. Куучын көп сабада «кебинде», «учурында» деп сөстөрдөн башталат. Керек капшай өдүп, кандый-бир учурал керегинде куучын өдөт, тоолу ла сүр-кеберлер удурлажуда туружып, кенетийин чечилип калат. К. к. айдылган керектерди кижиге чынга бодойт.

К.к. учурыла түүки, топонимический, түүки – топонимический, генеалогический ле о.ö. Кеп куучындарда түүкиде чындык айалгалар: монголдорло, кыдаттарла ла онон башка табаручыларла жуулашканы ла Шуну, Амыр-Санаа, Бүдүки, Жарынак, Боор, Канза-Бий ла о.ö. кезерлердин эткен ат-нерелү керектери айдылат: Топонимический К.к. жерлердин ле суулардын адынын табылганы айдылган болзо,

КЕКЕП ЛЕ ОНДАЙ

түүки-топонимический К.к. кандыйбир түүки керектерле колбулу жерлердин, суулардын, кобы-жиктердин ады табылганы жаргалат. Генеалогический кеп куучындарда ук-сөөктөрдүн тазылданып келгенин, төстөрдүн табылганын, отоктордын түүки жолыла колбулу керектер айдылат.

Лит.: Суразаков С. С. Алтай фольклор. 1975; Каташ С. С. Мифы и легенды Горного Алтая. Горно-Алтайск, 1978; Алтай кеп куучындар/ Составители: И. Б. Шинжсин, Е. Е. Ямаева. Горно-Алтайск, 1994; Ямаева Е. Е. Указатель персонажей алтайской мифологии. Горно-Алтайск, 1998.

Кеп ле ондай (содержание и форма). Ондай – ол бичиичинин телекей керегинде ачык-жарык куучыны, кандый бир айалгага учурланган санаа-шүүлтези, кеп – ол кандый эп-аргалардын болужыла ол айалгаларды жетиргени. Өскөртө айтса, ондай – ол бичиичи бойынын чүмдемелинде не керегинде айдып салганы, а кеп – чүмдемелдин ондайын канайда айтканы. Чүмдемелдин кебин сольп ийзе, ондайы кубула берер аргалу. Темдектезе, силлаботоникалу үлгерди силлабикалу үлгерле көчүрзе, ондайы жылыа берер.

Кеп сөс (пословица) – кемиле кыска, куучын-эрмекте турумкай, чокым ритмикалу, көп учурлу чечен айткан чүмдемел. К.с. чокым айалгага

КЕП СӨС

түндештирүү темдек эдип айды-лат. Же өскө дө айалгаларда база бир учурыла бу ла К.с. база тузаланар аргазы бар. Онон улам К.с. айдылган күүн-тап теренг, көрүм-шүүлте ойгор болот. Жүрүмнин кандый ла жанын эстетический кемжүлү көргүзет. С. С. Суразаков бичиген: «Алтай албаты бойынын кеп сөстөринде сүрекей жаркынду, иштенкей, ак-чек санаалу, жалтанбас, керсү кижини мактайт. Кеп сөстөр ончо улусты андый болзын деп үредет. Андый кижинин бүдүмине тайанып, албаты кеп сөстөринде жадын-жүрүмде, улустын бойында бар ончо тутактарды, једикпестерди электеп, шоодып турат». К.с. кижинин кылык-жанын, жадын-жүрүмин, көрүм-шүүлтезин көргүзөөрге кандый ла кееркедер эп-аргалар тузаланат. Анчада ла, метафора көп туштайт: «Түгенетен – түгин јиижер», түндештирүүлөр: «Туудый коозо болгончо, Айакча үрен болзын», метонимия: «Узун куйрук уйда бүткен, Уйалбас мандай байда бүткен», антитеза: «Иштенкейдин ижи көп, Иштебестин эрмеги көп» ло о.ө. К.с. чокым күлтле айдылган: эки ол эмезе төрт јолдыктан турган үлгер 7-8 үйеден турат, анафора ла учында рифма, синтаксический (кезикте сүрлү) параллелизмнин болужыла бүдет. К.с. айдылган эрмектер көп сабазында толо эмес те болзо, је шүүлте чокым ла јарт.

Лит.: Суразаков С. С. Алтай фольклор. 1975; Кудачинова М. С.

Элдин эрјине сөстөри. Горно-Алтайск, 2005.

Классика (латин сөс, *classicus* – образцовый) – телекейлик литературада эн талдама деп чотолгон бичиичилердин литературалык энчизи (Сервантес, Шекспир, Шиллер, Пушкин, Бальзак, Достоевский ле о.ö.). Мынан башка өс литературалардын талдамазы классика деп чотолог. Бир өйдө табылган жарлу, јайалталу бичиичилер литературага бойынын изин артызып, јанжыгуларды улалтып, литературанын эрјинезин өрө көдүрген. Темдектезе: алтай литературанын түүкизинде М. Чевалков, Г. Чорос-Гуркин, П. Кучияк ла о.ö. XX чактын экинчи јарымында Л. Кокышевтин, А. Адаровтын, Э. Палкиннин, ле о.ö. чүмдемелдерин классика деп адагадый.

Классицизм (латин сөс, образцовый) – кееркемелдин аңылу ууламјызын, эп-сүмезин, марын темдектейт. Бу ууламјыла чүмдеп тургандар јебрен кееркемелдин ээжизине бурулып, онон тем аладылар. Классицизм XVI-XVII чактарда Италия ла Испанияда төзөлгөн, онон Францияда табылган.

Кожон – (песня) кееркемелдин күүлик бүдүми. Јанжыккан оос поэзияда К. текст ле күүзи бир ле өйдө табылат. К. күүзи Алтайдын башка-башка јерлеринде бир эмеш

аңыланып, текши күүлик культуранын байлыгын керелейт. Т. С. Тюхтенов алтай К. баштап ла шиндеп, жанрдын аңылузына, тематиказына, күүзине јаан ајару салат. К. – кееркедим үлгерлеп айдар јебрен жанрлардын бирүзи, учурыла эпический, лирический, мак, тойдын, кабай, ойын, күрее, иштин ле о.ö. болот. К. көп сабазында кижинин кандый бир күүн-табын, көрүмин чыгара ајдат. К. учурыла чүм-јанла кожо ол эмезе башка айдылар. Тойдо, Чагада, мүргүүлдерде јанар К. күреелей туруп кожондолор. Бу чүмдемелдерде јебрен учур бар: алкыш кептү болуп, кижинин күүнзегенин бүдүрерине ууландырылган; кандый бир маргандарда, ойын-јыргалда күреелей де туруп јанарлаар, удура да сөгүп кожондоор, кокырлап та айдылар. К. коолодо, чөйө дө, капшай, көдүрингилү де күүле айдылар. Чүм-јаннан башка айдылар К. кандый ла ајалгада, кандый ла јылдын өйинде кожондолор.

К. тургузылар ла төс кееркедер аргазы коштомо (параллелизм) болот. Кажы ла төртјолдык эки бөлүктү: баштапкы экијолдыкта ар-бүткеннин јуругы, ајалгазы, темдеги айдылат, экинчи экијолдыкта – кижинин јүрүминен алынган ајалга, темдек, јурук тундештирилип көргүзилет.

Арканы төмөн түжерде,
Арказы түней сыгындар.
Амыргылап келерде,
Ўни түней үүрелер.

КОЖОН

К. кееркедер эп-аргалар ажыра кожончы бойынын айландыра телекейге күүн-табын, јилбүзин көргүзет. Эпитеттер, түндөшпирүүлөр, метафоралар кожоннын тилин жарандырып, лирикалык геройдын карыкканын, сүүнгенин, кунукканын, оморкогонун ла онон до башка күүнин көргүзет. Јебрен К. айландыра ар-бүткенди тындандырып, кижинин кебине кийдиреринде олицетворение тузаланып, онын аңылу темдегине ајару салат: «чечектер уйуктайт», «туулар үргүлейт» ле о.б.

Јүзүн- јүүр такып айдылар бүдүмдер сүр-кеберди аңылаарында тузаланат. Бир сөсти, сөсколбуны, бир канча јолдыктарды такып айдып ол күүн-тапка, айалгага ајару салынат. Онојдо ок бу эп-арга К. күүзине, кўлтине јаан камаанын јетирет. Алтай К. кажы ла јолдык эки катаптап айдылып, лирический геройдын күүн-табы көдүрилип турганын аңылу күүле, үнле аңыларына камаанын јетирет. Ого коштой катап айдылары К. сайламазында туружып, кееркедип ле онын учурын теренжидет; үлгердин кўлтиле, угаштырузыла бек колбуда турат. Темдектеп айтканда, анафора, рифма-редиф, эпифора К. күүлтин бүдүреринде учурлу. К. баштамы, ортозында ла учында улаштыру бар. Баштамызы (анафора) јебрен төзөлгөлү, үлгерди бүдерер ритмико-композиционный эпарга болот. Учындазы кечире, курчу, ла коштой болор. Угаштыру јаан камаанын

КОЛБУЛАР

үлгердин мадактарына јетирет. Көп сабазында төртјолдыктан ла сегисјолдыктан турган мадактар туштайт. Алтай К. аңылузы: эки төртјолдыкту мадактан турган сегисјолдык. Онын үстине экинчизи баштапкызыла бек колбуда туруп, онын ритмико-синтаксический аңылу темдектерин өткөнөт, такып ајдат – синонимиянын эбиле ајдылат. Алтай К. үлгерилик кеми силлабический эп-арга болот. Кажы ла јолдык көп сабазында јети үйеден турат. Төртинчи ле јетинчи үйезине согулта тўжүп, кожондоор тужында ајару салынат. Төртинчи үйенин кийнинде токтоду (цезура) туруп, үлгерлик јолды эки күүлт бөлүкке бөлийт.

Лит.: Суразаков С. С. Алтай фольклор. Горно-Алтайск, 1975; Алтай албатынын кожондоры / Т. С. Тухтенов тургускан. Горно-Алтайск, 1968; Тухтенов Т. С. Алтайские народные песни. Горно-Алтайск, 1972; Шейкин Ю. История музыкальной культуры народов Сибири и Дальнего Востока. М., 2003.

Колбичинти (рукопись) – кепке базып чыгарар алдында автордын колыла чийген текст, ол түзөдүлөрлү де болордон айбаас.

Колбулар (связи) – колбулар тазыл-тамырыла (генетический), камааны јеткениле (контактный), кеберлеш темдектериле (типологический) болор. Тазылтамырыла јуук

КОМЕДИЯ

литературалар деп калыктын түүкилик салымыла колбулу болгондо, онын оос поэзиясына тайанып өскөн лө төрөл тилле чүмделген болзо айдып јат. Андыйлардын тоозында, темдектеп алза, түрк, монгол эмезе славян укту литературалар. Онын өзүминде аңылу јанжыгулар ла јангыртулар болуп јат.

Алтай литературанын өзүмине орус ла өскө укту калыктардын литературасынын камааны јеткен. Бүткүл литературеда бичиичинин чүмделге јолында эмезе кандый бир чүмдемелде камааны јоктон түней учуралдар туштаганда, оны типологический колбу деп айдар. Түней темдектер темада, сюжетте эмезе сүр-кеберлерде ле шүүлтелерде болордон айабас.

Лит.: Типология и взаимосвязи средневековых литератур Востока и Запада. – М., 1974; Проблемы современного литературоведения. – М., ИМЛИ РАН, 2004.

Комедия (грек сөс, *komos* – веселая толпа, *oide* – песнь) – драманын жанры. Төзөлгөзінде каткымчылу айалга болор. Комедияда көп сабазында улустын кандый да кылыгынын једикпези шоодылганду көргүзилет. Кезикте каткымчылу айалгалар геройлордын бой-бойын ондошпогонынан улам табылар. Комедияда кызаланду айалгалар болбойт. Табарыжунун чиймелгези јенил чечилет.

КОРКЫМЧЫЛУ КУУЧЫНДАР К

Конференция – кандый бир биригүлердин, организациялардын, ороондордын јууны. Телекейлик конференция, билим конференция, кычыраачылардын конференциясы. Темдектезе, Ј. Каинчинин романы («Ўстибисте Ўч-Сүмер») аайынча өткөн кычыраачылардын конференциясы.

Конфликт (латин сөс, *conflictus* – «столкновение») – табарыжу, литературеда персонажтар ортодо эмезе айландыра айалгала ла геройлор ортодо удурлаш-тартыжу эмезе геройдын ич-телекейинде (внутренний мир) өдүп турган блааш-тартыш.

Коркымчылу куучындар (страшилки) – ныкта сюжетү, куулгазын эдилгелү куучын. Өзүмин чөрчөктөн башка куучындардан алынат. К.к. сүр-кеберлеринин кылык-јангы јарталбайт. Айландыра айалга, не-неме чокым удурлажу ондөрлө јуралат. Оннин эпитеди јурамал кебинен чыгып, јеткерди көргүзер символдын кемине кирет. Јартамалдар ла кееркедер эп-аргалар байлык эмес учун, экспрессивный лексика ла өткөниш сөстөр айдылат. К.к. өй лө телкем кызу: элес эткен, ай карануй тунде, јол ортозында. Керек бүгүнги күнле колболу да болзо, је көп сабазында өткөн өйдө болот. Керек чынга бодолот. Бу жанр көп саба-зында балдардын фольклорында-туштайт.

Лит.: Мельников М. Н. Русский детский фольклор. М., 1987;

КӨДҮРИМ

Чочкина М. П. Алтайский детский фольклор. Горно-Алтайск, 2003.

Көдүрим (грек сөс, *pathos* – страсть, чувство) – кееркедим литератураны бийик кемине жетиргени. Мында бичиичинин сезими ле санаа-шүүлтези бирлик. Онын бүдүмдери: эпика, драма (бүткүл телекей ле ондо кижинин учуры) ла героика (кижи ле кижилик ортодо көдүринилү тартыжу).

Көчүрөечи (переводчик) – тилмеш. Бир тилден экинчизине көчүрип турган киж. Эки тилди колбоштырып турган учун тилмеш деп айдар. Анчада ла өскө тилден өс калыктын тилине көчүргени солун. Алтай поэттердин үлгерлерин көчүрөт. Ол тоодо Алтай Республиканын нерелү бичиизи И. О. Фоянков орус тилге көп көчүрөт.

Лит.: Перевод тюрских литератур Сибири: теория и практика. Горно-Алтайск, 2005.

Көчүриш (процесс перевода) – тилмеш тилдин болужыла, бир тилден экинчи тилге жазымы жоктон өс текстте айдылганын чике ле толо жетирери. Көчүрөт тушта бир ук эмезе чек башка тилдердин аңглызын аяруга алар. Темдектезе, жебрен тилде бүгүнги өйдүн түрк тилине көчүрилгени туштайт (*И. В. Кормушин*. Тюркские енисейские эпиграфы. Тексты и исследования.- М., Наука, 1997, *И. Л. Кызласов*

КРИТИКА

Рунические письменности Евразийских степей.-М., Восточная литература, РАН, 1994). Кыдат тилден монголго көчүргени бар: «Монголдордын жажытту бичиги» (1240). Орус тилге оны 1941 жылда С. А. Козин көчүрип кычырган. Үчинчи учурал-да жарчаа (диалект) сөстөрдү литературный тилге эптештире жартаганы учурлу (Рогайша В. Проблемы перевода с близкородственных языков. – Минск, 1980).

Көчүриш кееркедим – чүмдү сөсти, кееркедим литератураны, чүмдемелди өскө тилге күчүргени. Кычыраачы өскө тексти бойынын тилиле ондогони.

Көчүрмө (перевод) – өскө тилге көчүрип салган текст эмезе кееркедим чүмдемел. Өскөртө, «көчүрү» де деп айдар (Ойротско-русский словарь, 1948, с. 93). Темдектезе, А.Адаровтын көчүрүзи – Ч. Айтматовтын «Чактан узун күн» (1983) деп романы.

Көчүрмө керегинде билим (переводоведение) – башка-башка ууламжыла көчүреринин сурактарын ширтеп турган билим.

Лит.: *Комиссаров В. Н.* Современное переводоведение.-М., 2002, с.9-37.

Критика (грек сөс, *kritike* – искусство разбирать) – ширтемел; кандый бир бичик эмезе чүмдемел аайынча ширтеечинин шүүлтези.

Кееркедим чүмдемел кепке базылган ла сонгында, ондо көргүзилген керектер, геройлор ло о.ö. бөлүктөр керегинде эмеze бүткүл чүмдемелдинг кееркедим кеми аайынча көрүм-шүүлте. Литературалык критиканын анылузы – ширтеечи жүк ле тургуза өйдө чүмделген бичимелдерге эмеze жаңы бичиичилерге баштанар аргалу. Эмдиги ширтемел үч бүдүмдү: ширтеечинин, бичиичинин ле кычыраачынын. Алтай литературада С. С. Каташтын, В. И. Чичиновтын ширтемел статьялары жарлу. Анчада ла бичиичинин ле кычыраачынын критиказы өзум алынган. Көп тоолу бичиичилер чүмдеер ишле коштой, өскө бичиичилердин чүмдемелдери керегинде сөс айткан. Кычыраачынын ширтемели – литература ла колбулу эмес улустын жаңы чыккан чүмдемелдери аайынча көрүм-шүүлтези. Онын жанрлары башка-башка: кычырым (отзыв), элгештирим (рецензия), жөрмөл эмеze бичимел (статья) ла о.ö. Кычыраачы жүк ле бойынын шүүлтезин айдып турган болзо, литература ширтеечи чүмдемелдин једимдерин, једикпес-туактарын темдектеп, бичиичинин узын, чүмдейтен аргазын ууламјылайт.

Кульминация (латин сөс, *culmen* – вершина) – сюжетке киирип турган бөлүк; чүмдемелде өдүп турган керектердин эн бийик кемине јеткени, удурлажып турган јандардын төс тартыжузы.

Кульминациянын кийнинен керектин аайы чечилет.

Культура-түүкилик сургал (культурно-историческая школа) – төс ууламјызы – чүмдемелди түүкиле колбоп шиндеери. Кееркедим чүмдемелдин тазыл-тамырын бедиреп табары: јарамыкту айалга төзөлгөнин, калыктын культуразынын, јанжыгузынын камааны јеткенин ле о.ö. Бу сургалдын јастыкканы – јайалтаны ајаруга албайтан, онон уулам автордын узы темдектелбейтен, чүмдемелдин анылузын ајарып көрбөйтөн.

Лит.: Грушин А. Л. Культурно-историческая школа // Академические школы в русском литературоведении. – М., 1975.

Курч сурак (проблема) – чүмдемелде тургускан шүүп көргөдий сурак. Мында автордын бойынын көрүми сезилет. Шүүп көргөдий сурактын анылузы – кажы ла бичиичиде түней тема бар, је көдүрилген сурагы башка. Темдектезе: мифологический (чүмдемелдин төзөлгөнинде фольклор, фантастика, соојын бар), национальный (өс калыктын кылык-јаныла, салымыла, јүрүмиле колбулу), социокультурный (албаты ортодо колбулар, јадын-јүрүмнин айалгазы, озогызы ла эмдигизи), романнный (бир кижинин јүрүминде, ич-санааларында, көрүминде өдүп турган солунталар), философский

КУУЧЫН

(жүрүмдик чындыкты айладып көргүскени). Чүмдемелде шүүп көргөдүй сурактар колболыжып та калар. Темдектезе, Ж. Маскинанын «Көгөл мүркүт уйазы» ла онон до өскө.

Куучын (рассказ) – куучындап айдар жанр, кыска бүдүмдү чүмдемел; куучында бир ле кижичи курч сурак тургузат. Төзөлгөзінде кандый бир учурал салынган. Керектер кыскарта, ныкта жетирилет; бир-эки ле герой туружат. Темдектезе, С. Суразаковтын «Јуу ла болбойгон болзо чы», К. Төлөсөвтин «Кожон», Ј. Каинчинин «Чечен» ле о.ө. куучындары.

Куучындаганы (повествование) – чүдемелдин геройынын жадын-жүрүми, бүдүрген керектери, санаа-шүүлтези керегинде автордын эмезе учуралды куучындап турган кижинин куучындаганы (геройлордын чике куучынынан башка, бастыра текст).

Куучынчы (рассказчик, повествователь) – куучын айдаачы. Кееркедим чүдемелде онын адынан куучын өдөт. Бу ондомолды ылгамал иш өткүргенде тузалангадый. Куучын айдаачы болуп, автор бойы да болгодый, је кезикте автор куучын айдаачыны кычыраачыла таныштырат. Куучын айдаачы кандый бир керектин кереечизи болуп, чүдемелге кирип жат эмезе төс герой до болор аргазы бар. Чүдемелде бир

КЫЧЫРЫШТАР

куучын айдаачы эмес, бир канча да болор аргалу. Олор бир керекти башка-башка жанынан жетирет. Темдектезе, К. Төлөсөвтин «Кожон» деп куучынында башка-башка куучынчы бар.

Күүлт (ритм) – үлгерлештин бөлүги. Бир өйдө чүмделген үлгерлердин тургузылганы эмезе бир поэтин үлгерлеринин эмезе чүмдү сөстин тургузылганы.

Күнлик (дневник) – жаантайын толтырылып турган, бичилген өйи чокым темдектелген текст; күнликте чүмдесчи бойынын жүрүминде не болгонын, нени сананганын, нени сескенин бичип жат. Күнликте автордын жүрген өйи ле бичилген өйи аныланбайт. Алтай литературада П. В. Кучияктын 1935-36, 1941 жылдарда бичилген күнликтери жарлу.

Лит.: Павел Кучияк. Воспоминания. Дневники. Письма.-Горно-Алтайск, 1979.

Кычырым (отзыв) – жаңы да, эски де бичик аайынча бойынын күүн-санааларын (жараганын, жарабаганын), шүүлтезин жетиргени. Темдектезе, бир чүдемелге эмезе бичиичинин жуунтызына бичилген сөсти кычырым деп айдар.

Кычырыштар (чтения) – аттуучулу улустардын эземине учурлаган бир үүр жетирү эмезе чүмдү сөскө учурлалган кычырыштар.

ЛАПИДАРНОСТЬ

Темдектезе: Н. Улагашевтин кай чөрчөктөрине учурлалган кычырыштар эмезе С. Суразаковко учурлалган кычырыштар ла о.ö.

Л

Лапидарность, лапидарный мар (лат. *Lapidarius* – относящийся к камню) – ныкта, кемиле кыска айдылган чүмдү куучын – эрмек. Орхон, Енисей суунын жанынан тапкан мөңкүлөрдө бичилген эпитафиялар Л. м. бичилген. Жебрен түрк кереестерде божогон каандардын, жуучылдардын өткөн жолун, жаткан жадыны ныкта кемиле айдылган.

Лит.: Словарь литературоведческих терминов. – М., 1974. С.171; Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951.

Легенда (латин сөс *legenda* – то, что должно быть прочитано или рекомендовано к прочтению) – учурыла кеп куучынга жуук жанр. С. Суразаковтын жартаганыла, Л. кудайлык көрүм-шүүлте кандый бир учурал ажыра жарталат. Л. Кудай ла Эрлик телекейди жайаганы, калганчы чак керегинде (эсхатология), кам ла жарлыктын үредүзи керегинде ле онон до өскө сюжеттер айдылат. Кеп куучын кезикте Л. колбольша да берет, кезикте Л. чөрчөккө көчө берет. Л. алтыгы ороондо божогон улустын ла онын персонажтарынын жадыны база айдылат (демонологический); кезик Л. жаан ийде-күчтү алыптар алтыгы

ЛИРИКА

Л

орооннын шулмустарыла тартыкып, женет. Кеп куучында ла чылап, Л. куучын-эрмеги чокым-жарт. Сюжеттин тözөлгөзінде учурал турат. Керек капшай өдөт, удурлажуда бирканча ла сүр-кебер туружат.

Лит.: Суразаков С. С. Алтай фольклор. 1975; Катаи С. С. Мифы и легенды Горного Алтая. Горно-Алтайск, 1978; Алтай кеп куучындар./Составители: И. Б. Шинжин, Е. Е. Ямаева. Горно-Алтайск, 1994; Ямаева Е. Е. Указатель персонажей алтайской мифологии. Горно-Алтайск, 1998.

Лейтмотив (ведущий мотив) – тös эбелге; такып-такып айдылган күүн-санаа, сүр-кебер, кееркедим темдек. Темдектезе, Б. Укачиннин «Сен түш јеринде...» деп сүүгенинин сүр-кебери, канча-канча катап айдылат.

Лирика (грек сөс, лира – ойноткы) – литературанын тös бүдүми; күр-көгүсти күйбүреткен күүн-санааны көдүринилү сөстөрлө чыгара айтканы. Кыскарта айтса, ол јүректин сызы, сүүнчизи, онтузы, үни. Анда кижинин јангыс ла сүүнгени ле оморкогоны эмес, сүрнүккени ле кородогоны база темдектелет. Учурыла лирика ойгор-шүүлтелү, ар-бүткен ле сүүшке учурлалган, керек дезе јар-куучынды да болор. Лириканын жанрлары: кожон, элегия, санаа, романс ла о.ö.

ЛИРИКАЛЫК АЙЛАДУ

Лит.: Киндикова Н. М. Проблемы алтайской лирики. Генезис, поэтика, искусство перевода.- Горно-Алтайск, 2003.

Лирикалык айладу – сайлама-нын ла мардын эп-аргазы; сюжетке кирбей турган бөлүк. Сюжеттен туура, чике болуп турган керектерге эмезе ого жуук учуралдар керегинде автордын санаа-шүүлгелери. Темдектезе, К. Ч. Төлөсөвтин чүмдемелдеринде лирикалык айладу жаантайын туштайт.

Лирикалык герой – поэттин санаа-күүниле, амадузыла жайалган сүр-кебер; лирикалык чүмдемелде онын күүн-санаалары, сезимдери ле күүн-табы көргүзилет. Лирикалык геройды үлгердин авторыла түнейлеерге жарабас. Үлгерде ол башка салымду ла тагынан жүрүм жүрет. Лирикалык геройдын адынан кандый да сезим, күүн айдылат эмезе онын аңылу айалгада болгоны жарталат.

Лиро-эпический жанр – бу жанрда лирика ла эпика жанрдын аңылу темдектери бар. Ого басня, баллада ла тууы кирет.

Литература билим (литературоведение) – кееркедим литератураны шиндеген билим. Ого болуш дисциплиналар база кирип жат: текстти шиндеери (текстология или критика текста), книговедение, библиография,

ЛИТЕРАТУРА ...

палеография. Литература билим – литературалык чүмдемелдин тургузылганын, онын бүдүмдерин үренип турган билим. Ол эки төс бөлүкке бөлүнүп жат: теоретикалык ла түүкилик литература билим. Онын теориязына поэтика база кирет (сүр-кебер, литературанын төс бүдүмдери, бичичинин мары ла о.ө.). Түүкилик литература билимге – өс калыктын литературазынын түүкизин шиндегени, ууламжылар ла агындар, бичиичилердин чүмделге жолы кирип жат.

Литература билимнин сөзлиги (словарь литературоведческих терминов) – кееркедим литература билимде тузаланатан адалгы сөстөрдин тизими. Өскө билимдерге көрө, литература билимде бойынын аңылу сөстөри бар. Онын учуры башка-башка эмезе бой-бойына жуук болор (бир ондомол эки-үч сөсло айдылар аргалу). Литература билимде туштап турган ондомолдордын учурын жартаары эмдиге жетире улалганча, учына чыккалак. Ланжыккан ондомолдорло коштой (мар, сүр-кебер, эбелге, литературанын ууламжызы, агыны), жаны адалгы сөстөр табылат. Өйлө кожо ол сөзлик кубулар, солынар аргалу. Темдектезе, С. Суразаковтын «Алтай литература» (1962) деп бичигинде ондомолдор бүгүнгү күнде жарталган ла чокымдалган. Оны ээчиде С. Каташев төрөл тилле шиндемел иш («Алтай үлгер

«ЛИТЕРАТУРА В ШКОЛЕ»

керегинде, 1974) бичиген. Анда көп жандай түрк үлгерлеште туштап турган адалгы сөстөр жарталат. Андый сөзликтең бүткүл ууламжы эмезе школ төзөлөр аргалу. Кееркедим текстти ылгаганда, кезик ондомолдор учына чыгара жарталбай артат. Ненин учун десе, чүмдемелдин шүүлтези кееркедим сөстө, сүркеберде жажынган. Литература билимнин амадузы-шиндемел иште туштап турган ондомолдорды жартаары ла сөзликке кийдирери. 90-чы жылдардан ала көп бичиктер эки тилле (алтай ла орус) чыгат.

«Литература в школе» – билим-методикалык журнал. РФ-нын үредү министрствозы јөптөгөн. Москвада 1936 жылдан ала чыгат. Үредүчи-методисттерге ле университеттин филология ууламылу үренеечилерине учурлалган.

Литература телекейлик (мировая литература) – јер-телекейдеги башка-башка укту калыктардын литературазы. Темдектезе, американ, француз, итальян, орус ла онон до өскө литературалар бар. Өскөргө, күнчыгыш ла күнбадыш калыктардын литературазы деп айдарга јараар. Онын түүкизи кажы ла талада бичик табылганынан башталат. Темдектезе, түрккалыктардын тазыл-тамыры-јебрен таш бичимелдер болуп туру. Онон бери башка-башка өйликтерге бөлінген.

Лит.: Неупокоева И. Г. История всемирной литературы. Проблемы

ЛИТЕРАТУРАНЫҢ АГЫНЫ Л

системного и сравнительного анализа. – М., 1976.

Литератураларды түүки аайынча тўндештире шиндеген билим (сравнительно-историческое литературоведение) – литератураны тўндештире шиндеер эп-сүмеле (сравнительный метод) элден озо башка-башка укту бичичилердин эмезе литературалардын колбуларын көрөр аргалу; экинчизинде, телекейлик литератураны бүткүлинче шиндеери болуп јат. Онон башка литературанын үйеленгенин тўндештире көрөри јарамыкту. Темдектезе, јебрен славян ла јебрен түрк өйлик. Керек десе чүмдемелдерди, жанрларды тўндештире шиндеер арга бар.

Литературалык кылык-јан (литературный характер) – геройдын кылык-јаны, ондо бир кижинин эбиреде телекейге көрүми темдектелет.

Литератураны ширтегени (критика литературная) – чүмделгенин бир бүдүми, кееркедим чүмдемелди јартаганы, баалаганы. Кезикте литература билимнин бир ууламжызы болор. Литератураның түүкизине көрө, ширтеечи (критик) бүгүңги өйдин литературазын шиндеп, бойынын көрүм-шүүлте-зин јетирет.

Литератураның агыны (литературное течение, направление) – тўңей шүүлтелерлү бичичилерди

ЛИТЕРАТУРАНЫҢ ТӨС...

бириктирип турган онгомол эмезе бир ууламыда иштеп турган бичиичилер. Темдектезе: роман-тизм, реализм, постмодернизм ле о.ö.

Литератураның төс бүдүм-дери (роды литературы) – кееркедим литературада 3 төс бүдүм бар: лирика, эпос, драма. Олордын кажызы ла жанрларыла ағыланып жат.

Литератураның тили (литературный язык) – калыктын тилин сөстинг усчылары тилдин ээжилерине эптештире жазап салганы. Литератураның тили айдарыла, бичилериле, сөзлигиле, эрмектин тургузылганыла ағыланат.

Литератураның шинжүчизи (литературовед) – литература билимде иштеп, оны ончо јанынан шиндеп турган кижі: теориязын, түүкизин, эмдиги айалгазын. Өскөртө, литература билимчи де деп айдарга јараар.

«**Литературная учеба**» – литературно-критический журнал. 1930 јылдарда Ленинградта, 1935 јылдан бери Москвада кепке базылат. 1978 јылдан ала эки айда бир катап чыгат. Јаңы чүмдеп тургандарга тузалу јетирулер берилет: ылгамал, литература ширтеечилер ле шинжүчилердин шүүлтелери бар. Кыскарта литератураны теориязы берилет.

Литота (грек сөс, *litotes* – простота, малость, умеренность) –

троп, гиперболага удура учурлу. Ј. јаан не-немени өнөтийин чүмдү сөслө кичинерте, учурын јабызада көргүзөт. Кай чөрчөктө баатыр өштүнинг јерине киргенде, алып кебин јылытып, таар шалмарлу, тас башту Гастаракай болуп кубулат. Куулгазын чөрчөктөрдө анчада ла бу эп-арга элбеде тузаланат: чийненин ичинде отуруп, шоор ойноп отурган Ырысту, јалбырактын алдына јажынып јүргөн Јарым-Кулакла о.ö. Анчада ла фольклордо элбеде тузаланадылар: *Јүрекче айылдан јүлгиче ыи чыгат. Эмезе Бир ууи алтай албаты.*

Лит.: Суразаков С. С. Алтай фольклор; Демчинова М. А. Алтайская волшебная сказка. Горно-Алтайск, 2003.

М

Мадак (строфа) – бармак, бирлик шүүлтеле, баштамы ла учкаары угаштырула колбольшкан үлгерлик јолдыктар. Өскө үлгерлик јолдыктардан јаан токтодула ағыланат. Мадактын эн кичинек бүдүмди – эки үлгерлик јолдык. Алтай үлгерде јанжыккан мадак – төрт јолдык: кечире – абаб, коштой – аабб, курчу – абба угаштырулар болор.

□□□ □□□□□ (гимн) – тергени эмезе кандый бир бириүни мактаган кожон. Мак кожоннын бүдүмдери: тергенин (государственный), јанла колбулу эмезе черүчил

МАР

биригүлердин. Эмдиги өйдө мак кожон тергенин төс сүр-темдектериле, мааны ла гербле коштой турат. Алтай республикада база бойынын мак кожоны (гимн) бар. Онын сөстөрүн жарлу бичиичи А. О. Адаров чүмдеген.

Мар – стиль; 1) чүмдемелде эмезе бичиичинин чүмделгезинде туштап турган аңылу темдектер: керкедер эп-аргалар, кандый бир ууламжынын темдектери, аңылу тили, сүр-кеберди көгүзөр эп-аргалар; кажыла бичиичи бойынын аңылу марыла бичийт. 2) тилдин (эрмек-куучыннын) бой-бойынын башкаланып турганы. Бичиктин, тегин куучын-эрмектин, билимни□ ле о.ө. марлар туштайт.

Мары бичиичинин (стиль писателя) – чүмдеечинин аңылу бичижи (шүүлтелери, темалары, керектин өдөр аайын көргүскени, тили ле о.ө.). Ол бичиичинин ченемелинен, көгүс-байлыгынан, жайалтазынан камаанду.

Мелодрама (грек сөс, *melos* – песня и *drama* – действие) – драманын бир бүдүми, геройлордын орток ло тан куучыны күүле жеткилделет. Онон улам күүлү чүмдемел деп адалат.

Мемуар (француз сөс, *memoire* – память, воспоминание) – бичиичинин жүрүми, оныла бир өйдө чүмдеген бичиичилер керегинде

МИНИАТЮРА

М

куучын, кандый бир керектин кереечизи болгон эске алыныштар. Өскөртө айтса, бойынын өйин, салымын эске алынып, чүмдемелине кийдиргени. Темдектезе: А. Адаровтын «Жаан телекейге жол», И. Шодоевтин «Качук».

Метафора (грек сөс, *metaphora* – перенос) – жакыт түндөшпирү; неменин темдегин түнейи аайынча өскө предметке көчүргени. Темдектезе:

А жылдар, жаштар

Бу жегерек аттар–

Шургуган, шунуган.

(Ш. П. Шатинов)

Тузак та биске тургусса,

Тузабыс жедер элиске,

Сөстөрис те жоньстанг,

Сологы төрөл тилистен.

(Б. Бурмалов)

Метонимия – сөскө жаны учур берер арга; троптын бүдүми; неменин адын, айалгаларды өскө ондомолдордын, сөстөрдин болужыла адап айтканы. Темдектезе:

Сонгында адама база бир соот:

«Атай баатырлар», «Патей» табылган

Олорды биске кычыртар ла кычыртар,

Мендий кижжи учында жалкуурган.

(В. Бабрашев)

«Узак турдым... «Москвич» келди» (Э. М. Палкин) эмезе Мен Кокышевти кычырдым. Карганак үч аяк ичти.

Миниатюра – кыска кептү үлгер. Алтай лирикада эки, үч,

НОВЕЛЛА

төрт жолдыкту үлгерлер туштайт (А. Саруева, А. Ередеев, Б. Укачин, Ш. Шагинов, Б. Бедюров ло о.ö.)

Н

Новелла (итальян сөс, *novella* – новость) – эпостын жанры; куучынга жуук жанр. Аңгылу темдеги – өдүй турган керектер чокым, жарг көргүзүлөт, керектин аайы кенейте чечилет.

О

Ода (грек сөс, *ode* – песнь) – көдүринилү үнле чүмделген үлгер. Орус поэзияда бу жанрга М. Ломоносов, Г. Державин ле о.ö. баштанган. Алтай литературада А. Адаровтын, Ш. Шатиновтын о.ö. одалары жарлу.

Ойноочы (актер) – сценада ойнойтон кижиге, көргүзү-ойыннын туружаачызы.

Ойынчы (роль) – пьесанын төс геройлорун көргүзөтөн ойноочы.

Олимпиада – жыл сайын эмезе бир канча ойдин бажында өткүрилетен маргаан. Онын туружаачылары бойындын узыла, билгириле маргыжат. Темдектезе, төрөл тилле литератураны терең билерин көргүзөдилер.

Олицетворение (грек сөс, *prosopon* – лицо и *poieo* – делаю) – тын жок немени, ар-бүткенди

ӨЙ

тындандыра көргүскени. Темдектезе, «*Кайа ташка чыгала, // Карыгып не турадын? // Туманду ыраак чөлдөргө // Тымык незин көрөдүн?*» («*Мбиш*» Л. Кокышев).

Өндай (содержание, значение, смысл) – ондойгон аайы. Куучыннын ондайы, шүүлтези (Ойротско-русский словарь, М., 1948, с.116).

Өрток куучын (диалог) – эки эмезе оног до көп улустын бойбойыла эрмектешкени.

Өчерк – прозалык жанр; жүрүмдө чын керектер ле улус керегинде куучындаганы. Өчерк – литература ла жар-куучыннын оргозында тургат. Онын тургузылганы жайым, куучындап турган кижинен камаанду, бүдүмиле кееркедим ле жар-куучынды, кере бичиктий болор аргалу. Кееркедим өчерктин бүдүмдери: мемуар кептү, биография ошкоч, айладу-санаалу, жол-жоруктагы ла о.ö. Алтай литературада өчерк деп жанр 30-чы жылдардан ала өзүм алынган. Өчерк П. Кучиякта, Б. У. Укачинде, Б. Я. Бедюровто ло о.ö. бичиичилерди чөмделгезинде туштайт.

Ө

Өй (кееркедим өй) – литература-лык чүмдемелде өйди эмезе онын темдектерин көргүскени. Чын жүрүмнин өйинен ол башкаланат.

ӨЙЛИК

Кееркедим чүмдемелде өй башка-башка өдөр аргалу: ээчий-десчий, үзүктелип (өйликтер солынып, өткөн өйдүн эске алыныштары ла о.ө.), туйук (сюжеттин кыйуларына чыкпай), ачык (түүкилик өликле колбулу). Литературалык чүмдемелде өй айалгалардын өдүжиле (эпический өй) ле персонажтардын ич-телекейиле, күүн-саналарыла колбулу (лирический өй) болор аргалу. Чүмдемелде өй өнөтийин чөйилип, кажы ла неме элбеде көргүзилип жарталган (үзүктөрдүн, бажалыктардын учурлузун көргүзөргө) эмезе кыскартылган (Күс. Эрте таң). Өй лирикалык айладула токтодылар аргалу.

Өйлик (период) – литература-нын үйеленгенин өйликтерге бөлигени. Кажы ла өйликти тагынан көрүп, элден озо ол чакта эмезе жылдарда кандый айалга болгонуна жартап алала, литература-нын тос бүдүмдери канайда өскөнни көрбөр. Онон бичиичилердин жүрүми ле чүмделгезине аяру эдер. Темдектеп алза, жебрен түрк өйликти тагынан шиндегени эмезе ХХ чакты □ литература-зын о □ доп алары ла о.ө.

Лит.: Киндикова Н. М. Алтай литература жа □ ырта кычырышла.- Горно-Алтайск, 1999.

Өс чүмдемел (оригинал) – төрөл тилле бичилген текст. Оны өскө тилге көчүргенде, өс текст ле

ПАЛИНДРОМ

П

көчүрмени түндештирип жат.

Өс литература (национальная) – кажы бир калыктын литературазы, өскө укту калыктардын литература-зын анылап айтканы: алтай, хакас, башкир литература деп адаар.

Өткөнниш (пародия) – бичиичинин анылау марына эптештире чүмдегени, чала удурлажа, кокыркаккынын эбиле. Алтай литература-да бу жанрла С. Суразаков, Л. Кокышев, Б. Укачин о.ө. бичиичилер чүмдеген. Л. Кокышевинин өткөнништери «Адалар тужелет» деп жуунтыда жарлалган. Эмдиги өйдө Чоднак Еремзеев өткөнништер чүмдейт («Жүрегистин сызы» (1993), «Каткырып алактар» (1996), «Соок кышкыда» (2006).

П

Палеография (грек сөс, *palaros* – древний и *grapho* – пишу) – жебрен бичик керестердин чүмделген өйин ле табылган јерин шиндеп турган түүки-филология үредү. Палеография билим болуп, 17 чакта Европада табылган. Онын амадузы – чындык колбичинтини ле ого өткөннип чүмдегенин ылгаштыары.

Палиндром (перевертень, грек сөс, *palindromos* – возвращающийся) – сөс, јолдык (бажына ала учына, учына бажына јетире кычырганында) түйней угулып, бир шүүлтеге экет.

ПЕРЕСКАЗ

Пересказ – текстке жуук куучын-даары ла бичири. Бу бұдүмле кееркедим чүмдемелди ылгаар тужында эрчимдү тuzаланат. Кычырганын санаада эске алын-ганы, эрмек-сөзин байытканы.

Персонаж (латин сөс, *persona* – личность, француз сөс, *personnage*) – чүмдемелде кийдирилген кандый ла геройды (эдилгеде туружып турган) текши адаганы. Персо-нажтар төс ло болушчы (эпизоди-ческий) болот.

Плагиат (латин сөс *plagio* – похи-щаю) – өскө бичиичинин чүмдеме-лин уурдап, мензинип, бойынын адыла кепке базып чыгарганы.

Повесть – куучындап айдар жанр; Ж. Каинчинин адаганьыла, көнү куучын. Кемиле куучыннан жаан, романның кичинек чүмде-мел. Анда бир канча кижинин жүрү-минде өдүп турган керектер көргүзилген; керектер узак ойдин туркунына чөйилет. Бүдүмиле лирикалык, жар-куучынды, доку-мент кептү болор аргалу. Темдек-тезе, К. Төлөсөвтин («Кайда ол јол?»), Б. Укачиннин («Өлбөргө јетире эм де узак»), Ж. Каинчинин («Јаан јург эән артпас») ла о.ө повестьтери.

Попурри – текши јарлу күүлердин башка-башка үзүк-теринен тургузылган чүмдемел.

ПРОТОТИП

Постмодернизм – јангыртыл-ган литература. Совет өйдө литера-тура соцреализм деп эп-сүмеле чүмделген болзо, јангыртунын өйинде бичиичилер јайымды сезип, чүмдеер эбин кубултып, алдындагызынан чек башка ла солун чүмдемелдер бичир боло берген. Андыйлардын тоозында А. Адаровтын «Өлүмнин чанкыр кужы», «Јүрек өртөгөн от» ло оноң до өскө чүмдемелдер.

Притча – үредү учурлу чүмдемелдин төс шүүлтезин булгаарта јетирген кыска куучын. Ол басняга јуукташ. Эмдиги өйдо притчалу повестьтер, романдар, пьесалар бичилет.

Проблема (грек сөс, *problema* – преграда, задача) – чүмдемелдин курч, шүүп көргөдий сурагы. Темдектезе, «Јылдыстар когы» деп повестьте түрктердин тазыл-тамырын көргүзип, Ж. Б. Каинчин эмдиги түрктер биригер бе? деп сурак тургузат.

Прототип (грек сөс, *prototypon* – прообраз) – тын-кебер; болгон, жүрген кижинин сүр-кебери; литературалык геройды көргү-зерге автор жүрүмде чын жүрген кижинин сүр-кеберине тайанат. Темдектезе, «Арина» деп роман-нын төс геройынын тын-кебери – Кокышева Арина Саналовна эмезе Ж. Б. Каинчинин «Кайчы»

ПСЕВДОНИМ

деп чүмдемелинде – Казак Кок-поева деп жарлу кайчы.

Псевдоним – өскөртө аданганы; бичиичи бойынын адын жажырып, өскө, чоло ат аданганы. Темдектезе, И. В. Шодоев баштапкы чүмдемелдерин газетке «Сайламан» деп ат алынып жарлаган. Владимир Ойинчинович Адаровтын аданган ады – Аржан; Василий Тордоевич Самыковтын – Паслей Самык.

Психологизм (грек сөс, *psyche* – душа, *grapho* – пишу) – кееркедим чүмдемелде кижинин ич-телекейинде болуп турган кубулталарды, санааларды, сезимдерди, күүн-тапты, олордын бой-бойыла колбузын тереңжиде көргүскени. Психологизмнин бүдүмдери бир канча: 1) кижинин ич-телекейинде болуп турган керектерди герой бойынын адынан куучындаганы (көп сабада, чүмдемелде жангыс герой болгондо тузаланат. Темдектезе: Б. У. Укачин «Тайганын жангы»); 2) чүмдемелде болуп турган керектерди өскө кижинин адынан куучындаганы. Ондый эп-арга геройдын ич-телекейин көргүзерге башка-башка эп-сүмелер кийдирерге арга берет: ич айдыныштар, түштер, көрүмдер (видения), эске алыныштар, самаралар, дневниктердин үзүктери ле о.ö. Алтай литературада Ж. Б. Каинчинин чүмдемелдеринде психологизмнин экинчи бүдүми элбеде туштайт.

РЕМАРКА

Пьеса (француз сөс, *piece* – кусок, часть) – бичилген драмалу чүмдемел, кандый ла драмалык чүмдемелдин жанрын темдектебей адаганы. Көргүзү-ойын драма, трагедия, комедия ла о.о. жанрла бичилет.

Р

Радиопьеса – тындалап угарына белетелген драмалу чүмдемел, өскөртө айтса, кееркедим радиоберилте, көргүзү-ойын.

Реализм – (латин сөс, *realis* – вещественный) – кееркедим эп-сүме, литература ла кееркемелде туштайт. Чындык айалгада чындык сүр-кебер, танылу кылык-жан жураары-төс некекте болуп жат. XIX чакта литературада ширтемел чындык (критический реализм) болгон, XX-чи чакта социалистический реализм табылган.

Редиф (араб сөс, учурыла учкашкан кижичи) – кажы ла жолдыкта угаштырунын кийнинде бир эмезе бир канча сөсти канча катап айдылганы. Анчада ла узбек, уйгур, туркмен, азербайджан ла түрк поэзияда жаантайын туштап жат. Кезикте редиф угаштырунан озо эмезе жолдыктын бажында туштайт.

Ремарка (француз сөс, *remarque* – замечание, пояснение) – автордын кыска жартамалы; драмалык

РЕМИНИСЦЕНЦИЯ

чүмдемелде геройдын эткен керектери, онын эрмек-куучыны ла кыймыгузы, керектердин өдүп жаткан айалгалары чокумдалат. Ремаркалар капсуда (скобка) берилет; олар ажыра автордын бойынын көрүми жарталат.

Реминисценция (латин сөс, *reminiscentia* – воспоминание) – чүмдемелде кандый бир өскө чүмдемелди өнөтийин эмезе билбес жанынан эске алынганы ла чүмдемелде онын үзүктерин тузаланганы: «литературада литературадын сүр-кебери» (*Хализев В. Е.*).

Реплика (латин сөс, *replicare* – возражать) – (орток куучында) айдылган сөс эмезе геройдын кыска, ныкта айткан эрмек-куучыны. Кезикте персонажтын *туура айткан* репликасында көрбөчиге баштанып эмезе «ич-бойында» айткан санааш-шүүлтелер болор.

Рефрен (француз сөс, *refrain* – припев) – мадактын учында үлгерлик жолдыктын эмезе бир канча жолдыктардын такып айдылганы. Кожондо мадактардын кийнинен айдылган жолдыктар рефрен болор. Темдектезе, «Мырат-Бий» деп озогы кожоннын рефрени – «Ой, Мырадым! Мырадым!» такып айдылат (*С. М. Каташев*, 1974, с.91-92).

РОМАН

Репортаж – кандый бир учуралды тургуза көргүскени. Керек кайда, качан өдүп турганы темдектелет. Автор бойы турушканы учурлу.

Риторический вопрос (кару некебес сурак) – суракту эрмек, каруу сурабаган да болзо, же кычыраачы айладып шүүзин, сананын деп тургузылган сурак. Ол эрмекти үнле анылап, күүлтин байыдат. Темдектезе: «Келер өйлөрдө, ыраак жылдарда / Керес болор деп олар билген бе? / Салгылап койгон корумдар барда, / Сананарыс деп бир сескен бе?» Э. Палкин

Роман (француз сөс, *roman*) – куучындап айдар жанр, кеми жаан чүмдемел. Анда бир канча улустын жүрүми узак өйдин туркунына көргүзилет. Керек дезе бир үйенин, бүткүл калыктын салымыла колбулу учурлу керек журалат. Романда автордын мары, бичижи, көрүм-шүүлтези учурлу. Темдектезе, геройлордын санааш-шүүлтези, кылык-жаны табынча кубулганы, скөлөнгөни чокум көргүзилген. Темдектезе, Л. Кокышевтин «Арина», А. Адаровтын «Өлүмнин чанкыр кужы», К. Төлбөсөвтин «Кадын жаскыда» ла о.ө. Түүкилик романда калыктын өдүп келген жолы чике темдектелет. Анылу айалга төзөп, албатынын жадын-жүрумун өйлө колбоп, бичиичи жүрүмде болгон

учуралдарды, геройлорды чындык журайт. Андыйлардын тоозында, темдектеп алза, И. В. Шодоевтин «Кызаланду жылдар», С. Суразаковтын «Улалу» ла «Чөбөлкөп» деп јетире бичилбеген романдары.

Лит.: Палкина Р. А. Роман в литературах народов Южной Сибири. – Горно-Алтайск, 1979.

Романс – бүдүмиле калыктын кожонгына јүзүндеш, күүге эпгү јаан эмес чүмдемел. Испанияда туулган, онон Англияда, Францияда таркап јат. Романстын аңылу темдектери: кожон кептү, эрмек-сөзи күүлү, кажы ла мадакта бүткүл журук журалат. Орус поэзияда А. Пушкиннин, М. Лермонтовтын, Ф. Тютчевтин, Н. Некрасовтын, А. Феттин ле о.ө. үлгерлери романс болуп калган. Алтай поэзияга бу жанрды Л. Кокышев кийдирген («Туба», 1958).

Романтика – көдүринилү күүн-санаа. Је героикада кандый бир једимге једерге керек эдилеп турза, романтикада десе ол јүүк ле санаада амат (мечта) болуп артат.

Романтизм – кееркедим эп-сыямелердин бирүзи. Романтизм таркап келген өйи XVIII чактын учы ла XIX чактын баштапкы жарымы. Романтизмнин төс темдеги – геройдын бийик амадуларын тегин јүрүмге удур тургусканы; романтизмде герой јайымга јүткип, јүрүмнин једикпестеринен качат. Кижиле

онын ич-көрүми романтизмде баштапкы јерде турат.

С

Сайлама (композиция) – чүмдемелдин тургузылганы; бөлүктердин, сүр-кеберлердин, үзүктердин тургузылган аайы, бой-бойыла колбузы; чүмдемелдин ондайы ла жанрдын аңылузына келиштире тургузылганы. Бичичинин марынын аңылу темдеги болот. Чүмдемелдин композициязы автордын тургускан амадузынан, кандый бөлүкти эн учурлу деп темдектегенинен камаанду.

Санаа (дума) – лирикалык жанр; аңылу темдектери – јүрүмнин курч сурактарына баштанганы, јадын-јүрумде өдүп турган керектер аайынча шүүгени, айлаткыш санаага алдыртканы. Алтай литературада бичиичилер бу жанрга 60-чы жылдарда кирген. Темдектезе, А. О. Адаровтын «Талай јаказында санаалар», Э. М. Палкин «Санаалар».

Лит.: Кондаков Г. В. Магнитное поле поэта. – Барнаул. 1976, с. 114-115.

Сатира (латин сөс, *satira* от *satura* – смесь) – комический жанрдын бир бүдүми; јүрүмнин айалгаларын кенетийин јаанада, онын тескери учурын тынғыдып, каткыла, шоотло божотконы. Сатира ажыра автор чүмдемелде өдүп турган айалгаларды, керектерди,

СИНЕКДОХА

кылык-жанларды жаратпай турганын көргүзөт. Анчада ла элбеле *гиперболаны, гротескти, аллегорияны* ла о.ö. эп-аргаларды элбеле тузаланадылар. Темдектезе:

«Сүүри башту өдүги
Сүзеген уйдын мүүзиндий.
Солып кийген носогы
Солонгынын жүзиндий».

(Л. В. Кокышев
«Культуразы жок немелер»)

Синекдоха – метонимиянын бүдүми; немени бүткүлинче адабай, онын кандый бир темдегин адаганы эмезе жангыс тоодо турган сөстөр ажыра көп тооны көргүскени. Темдектезе, «Тамандар токылдадып, өткүлөп ле жат, өткүлөп ле жат» (J. B. Каинчин).

Синоним (грек сөс, *synonymos* – одноименный) – айдылары башка, же түней учурлу эмезе учуры жуук сөстөр. Олор шүүлтени толо, чокым айдарында жаан учурлу. Темдектезе: жебрен, кумран, озогы.

Силлабика үлгерлеш (силлабическое стихосложение) – үлгерлик жолдыкта тоозыла түней үндү табышпарлу жолдыктар. Алтай үлгер силлабикалык үлгерлешке келижет. Анчада ла алтай оос поэзияда бу үлгерлештин эжилери иле билдирет, көп сабада жанжыккан 7-8 үйе туптайт. Алтай үлгерлерде туптап турган үйелердин тоозы – төрттөн ала он киге жетире.

СУЙ КӨЧҮРИШ

Силлабо-тоникалу үлгерлеш (грек сөс, үйе, согулта дегени) – согулталу ла согулта жок үйелү үлгерлеш. Орус литературада оныла баштап В.Тредиаковский ченеген, оны ээчиде М. Ломоносов анайда чүмдеген.

Симпозиум – кандый бир аңгылу билим аайынча жуун, темдектезе: микробиологтордын телекейлик жууны эмезе фольклористердин жуундаганы.

Сочинение – бичимел билим иштерге тайанып, талдап алган тема аайынча бойынын шүүлтелерин аайлу-баашту (грамотно, логически) эттире чыгара бичигени. Теманы чын ондогоны, баалаганы, төзөлгөзи билим ле ширтү иштерге тайанган. Автордын сагыжы өскөнин керелеген бичимел.

Спектакль – сценага тургузатан көргүзү-ойын.

Станстар – лирикалык үлгер; Станста кажы ла мадакта танынан шүүлте салынган. Мындый жанрла бойынын ойинде Гете, Байрон, Пушкин чүмдеген. Алтай поэзияга станстар орус литература ажыра кирген. Ш. П. Шатиновтын ченелте станстары 60-чы жылдарда чүмделген..

Суй көчүриш (перевод без подстрочника) – жолдыктай көчүриш

СҮР-ЈУРУК

Јогынан, өс тексти тургуза ла экинчи тилге көчүргени. Темдектезе, П. Самыктын айзербайджан тилден чикезинче алтай тилге көчүргени.

Сүр-журук (портрет) – чүмдемелде геройдын тыш кебери жураган; журамалдын бүдүми; геройго жартамал берер эп-аргалардын бирүзи. Онын тыш кеберин, кийимин, кылык-жанынын анылузын жураганын сүр-журук деп айдар. Геройдын кыймыгын, турганын тангылу ла кубулталу этире автор жураар аргалу. Онын ич-телекейин, кылык-жанын ачарга амадайт. Сүр-журук башка-башка болор: жартап жураганы (портретное описание), түңейлегени (портрет-сравнение), жетиру алганы (портрет-впечатление). Темдектезе, «*Өлүмнин чанкыр кужь*» деп романда мындый сүр-журук журалган «Ол тушта чачы буурайып та калган болзо, эдер-тудар кижин орто сынду, каткак бүдүмдү, узун, сүүри тумчукту, жаан эмес өдүн и кара костөрлү. Кийими кандый да уйан болзо, же ару, керек десе – седен» (*А. О. Адаров*).

Сүр-кебер (образ) – бичиичи бойынын айдарга турган шүүлтезин сүр-кебер ажыра жетирет. Сүр-кебердин анылузы – көскө көрунгедий, жүрекке сезилгедий жаркынду ла көрүмжилү журук жураарында. Ол журук бүткүл эмес те болзо, же сөстин болужыла кычыраачы санаада урук

СЮЖЕТ

журагадый. Сүр-кебердин табылганы автордын көрүм-шүүлтезиле, сананган санаазыла колбулу, үлгерде ол бир түндештирү де, бүткүл журук та болордон айабас. Сүр-кебер ажыра аныс ла жүрүмде чын болгон учуралдарды эмес, же болгодый да керектерди озолондыра темдектегедий. Литературадагы сүр-кеберде сезимди ле санаа туружат. Онын учун автордын күүн-табын, сананган амадузын чокым жартап алгадый.

Сүр-темдек (грек сөс, *symbolon* – символ) – текши сүр-темдек; Чүмдемелде башка-башка элементтер сүр-темдектер болор аргалу: троп, кееркедим темдек, литературалык герой. Оос чүмдемелде жанжыккан сүртемдектер туштайт. Бу символдор жебрен сооьындардан, оос поэзиянан келет. Кандый бир ондомолды жүрүмде бар неме ажыра көргүскени сүртемдектин ээжилеринин бирүзи. Темдектезе: Алтайдын сүр-кеберин бичиичилер мөша ажыра көргүзедилер. Б. У. Укачиннин лирикалык геройы «Мен мөнүн, / Мөнкүлик болуп жайалгам. / Мен – Алтайда мөнүн / Мөшпин мөнкүлик бүри» деп айдынат.

Сюжет – кееркедим чүмдемелде өдүп турган, бой-бойыла колболу айалгалар. Кееркедим чүмдемелдин ондайын көргүзип турган учуралдар ла керектер. Онын тözөгзинде табарыжу турат. Чүмдемелде

СЦЕНАРИЙ

геройлордын кылык-жанын, автордын күүн-санаазын жартаарга ууланды-рылган учуралдардын бир аай тизилгени. Темдектезе, куучында керектин башталганы бар, тос керекле бириккени, керектин өдүп турган аайы, онын бийик кемине жеткени ле божодылганы бар. Орустап оны пролог, экспозиция, завязка, развитие действия, кульминация, развязка ла эпилог деп айдып жат. Темдектеп алза, Каака Суркашка барганы – шылтак (завязка). Жолой деремне јуралат, оромнын кебери, сельпонын туразы, Марчалу өзök ачылат. Каака боочыга чыкканы – повестын бийик кемине (кульминация) жеткени. Каака айлаткыш санааларга алдырат. Кажы ла кижы бу јүрүмде бойынын изин артырат.

Сценарий – литературалык чүмдемел; көргүзү ойыннын өдөтөн аайын, ойнойтон геройлордын сценага чыгатаң јерин ле бийн көргүскени.

Т

Табыштын такып айдылганы (звуковой повтор) – кееркедим чүмдемелдерде такып айдылган тўней табыштар, анчада ла ўлгерлик јолдыктарда туштап жат. Онын болужыла ўлгерчи шўўлте јетирип турган сости аңылап жат.

Тавтология – учурыла тўней сөстөрдин такып айдылганы.

ТЕКСТОЛОГИЯ

Танка – јопон поэзияда угаштырылбаган бешјолдык: ўчўзинде тўпшўўлте, экўзинде – санаа айдылган. Темдектезе: «Сўўри туга мен чыктым, / Сўўнгениме Эрик јок. / Бөрүгимле јангыдым, / Је канайдат, качан ок, / Јерге тўштим, јабыска» (И. Такубокунын танказы Б. Бедјоровтын көчүргениле).

Тан сөс (монолог) – геройдын тангынан айдынганы. Анчада ла драмада геройдын айдынганы ажыра онын кылык-јангы, сезими, санаалары ачылат. Прозада база туштайт. Темдектезе: Б. Укачиннин «Кара тоорчык» деп куучынында Барашанын айдынганы эмезе Ј. Маскинанын геройлорынын куучыны ла о.ө.

Текпе (хроника) – јылдар сайын ээчий-деэчий бичилген тўўкилик јетирў. Темдектезе, Г. И. Чорос-Гуркиннин јүрген ле чүмдеген бйлөри темдектелгени.

Лит.: Летопись печати Республики Алтай. – Горно-Алтайск, 2002.

Текстология – кееркедим тексттерди тўндештире шиндеер билим. Онын тос амадузы: тексттерди ширтеп, оlorдын чындыйын темдектеер. Бу тужында тексттин тўўкизин орныктырар, табылганына ајару эдер, тўндештирў иш өткүрер (колбичимел ле јарлалган текст).

Лит.: Казагачева З. С. Алтайские героические сказания «Очи-Бала», «Кан-Алтын». Аспекты текстологии и перевода. – Горно-Алтайск, 2002.

ТЕМА

Тема – автордын чүмдемелде тургускан сурагы, чүмдемелди жүрүмнин кандый бир сурагына учурлаганы. Теманы жартап ачканына, төс суракты чын ондогонуна чүмдемелдин төс шүүлтөзи жарталат. Төс теманы табардан озо, түкилик ле үргүлжик темаларды ажаруга алар керек. Түүкилик тема – кандый бир ороондо болгон керекке учурлаган (граждан жуу, Ада-Торол учун Улу жуу, эл-жон ортодо «артык кижилер» ла о.ö.). Үргүлжик тема – жүрүмдө жаантайын туштап, кажы ла өйдө болор (жүрүм, сүүш, өлүм, ле о.ö.)

Тизүү (цикл) – түрбек; бир канча тангына учурлу чүмдемелдерди бирлик тема аайынча бириктиргени, бир геройлу башка-башка чүмдемелдер эмезе текши куучындаачылу (рассказчик) чүмдемелдерди бириктиргени. Темдектезе, Л. Кокышевтин «Ырыс керегинде үлгер», Б. Укачинин «Төрөл таштардын жажыгтары», «Сүүштин кайкал кучкажы», Б. Суркашевтин «Таныш кеберлер», «Качан да улустар карыкчал билбезин», «Улу поэттердин салымдары керегинде» ле о.ö.

Типология – башка-башка литератураларда, чүмдемелде эмезе бичиичилердин чүмделге жолында камааны жоктон түней учуралдар (темазыла, сюжедиле, эбелгезиле ле о.ö.). Бир калыкка, түкилик керектерге, айландыра өдүп турган эл-жондук

ТӨС ШҮҮЛТӨ

айалгага келижип турган кееркедим шүүлтө.

Лит.: *Надьярных Н. С.* Типологические особенности реализма. – М., 1972.

Тисме (список литературы) – тузаланган литератураны көргүскени. Темдектезе: «Алтай литература жаңырта кычырышла» деп бичиктин учында литература билимге керектү тисме бар.

Толун жаш (круглая дата, юбилей) – чүмдечинин белек (50) эмезе укаалу (60) жажын толун жаш деп айдаар. Алтай кижилер он эки жылдын бажында бойынын жажын темдектейт. Онын да учун Б. Я. Бедюров үлгерлейт:

Лирме төрт жажыма жетире

Мемирп койгон кайалар кайда?

Жүрүмим эки айланым келерде,

Жүткүкбей жүретен учурым кайда?

Бойынын жылына киргени сүрекей учурлу. Темдектеп алза, С. Суразаков 24 жаштуда филология билимдердин кандидаты учун шиндемел иш корулаган, 36 жаштуда онын баштапкы билим ижи чыккан, 48 жаштуда ол доктор ижин бүдүргөн болуп жат.

Төс шүүлтө (идея) – чүмдемелде көргүзилген керектерге, геройлорго чүмдечинин көрүми; текстте жаралганы керегинде бичиичинин шүүлтөзи. Ол сүр-кебердин болуужыла жетирилет.

ТРАГЕДИЯ

Тема ла төс шүүлте бой-бойыла тудуш. Тема жогынан чүмдемелдин төс шүүлтезин ондоорго күч, төс шүүлте жогынан тема табылбас. Жайалгалу бичиичи өткөн ле эмдиги жүрүмди шиндеп, келер ойди озолондыра көргүзөр аргалу.

Трагедия (грек сөс, *tragodia* – козлиная песнь) – драманын жанры, өлүм-кырылыштуу чүмдемел; төзөлгөзінде табарыжу, жөптөжүге эжелбес удурлажу; онын ондайында түбек, кыйын-шыра, ачу-корон, ыйсыгыт салынган. Трагедия аңгыла чокым ээжиле бичилет. Темдектезе, В. Шекспирдин «Гамлет» деп трагедиясында төс герой чындык учун өч аларга тидинбей, ал-санаада жүрет.

Троп (грек сөс, *tropos* – оборот) – чүмдемелди кееркедер, жарандыраар эп; не-немени булгаарта айтканы; бскө учурыла тузаланган сөс, кандый ла троптын төзөгөзінде тундештирү турат. Темдектезе: күннин кёзи, каргошканын кёзи, таш жүрек, тош кёс. Троптордын бүдүмдери: тундештирү, эпитет, метафора, метонимия, ирония, гиперболо, литота, аллегория, олицетворение ле о.о. Тропторды тузаланганы куучын-эрмекти сүрлү, көрүмжилү, көдүринилү эдер.

Тун ойын (премьера) – көргүзү ойыннын баштапкы тургузылганы.

ТҮНДЕШТИРҮ

Тургузаачызы (режиссер) – театрда тургузатан көргүзү-ойыннын башкараачызы; кееркедим көрүм-шүүлтөлү кижиги.

Тууы – лиро-эпический жанр, жаан кемдү, сюжеттү үлгерлик чүмдемел. Тууыда түүкилик айалгалар, геройлордын жүрүминде болгон керектер керегинде айдылат; Тууы деп жанрдын төзөлгөзінде кай чөрчөк болгоны иле. Жебрен түрк ойликте атту-чуулу каандарга учурлалган тууылар чүмделген; XIX чакта М.Чевалковтын тууылары жарлу. XX чакта жүрүмле колболу чындык тууы чүмделген.

Түздесечи (редактор) – кепке базылатан текстин ондайын көрүп, түздөп жазаган кижиги. Кандый бир бичилген иштин жөрмөлин түзөткени; каруулу түздесечи текстин билим төзөлгөзин чыныктайт.

Тундештирү – кееркедим эп; кандый бир немени тундештире көргүскени. Тундештирү көп сабазында **-дый, -дий** деп кожулталардын, ол эмезе **ошкош, чылап, кептү** деп сөстөрдин болу жыла бүдет. Темдектезе, Ару колдор, слерге алкыш, / Иштенкейине база алкыш. / **Чечектий** эрке колдор, / **Кыскашты** бек колдор... / (*А. Адаров*), «Ак јаланга корымдар / Алаканда мендердий. / Кезер таштар, көжөөлөр / Керестеген өргөдий» (*Б. Бурмалов*).

Түндештирер литература билим (сравнительное литературоведение) – филологиялык үредү. Онын шиндейген сурактары: 1) өскө утку калыктардын культуразы өс калыктын культуразыла эптешкени; 2) кееркедим тексттер бойбойына камаанын јетиргени, бойбойыла колбулу болгоны; 3) телекейлик кееркедим текст түүкилик айалгадан камааны јок болгоны; 4) чүмделге айалгада кееркемелдин бүдүмдери колбулу болгоны: литература ла күү, литература ла јурук, литература ла кино.

Лит.: Проблемы современного сравнительного литературоведения – М, ИМЛИ РАН, 2004.

У

Удурум сөс (заимствование) – бойында бачым јок учун өскө литературадан удурумга, сонго алганы, өс калыктын литературазында тузаланганы. Литературада бар шүүлтени, сюжеттерди, сүр-кеберлерди сонго алганы, бойынын чүмдемелинде эптешпире тузаланганы. Је бу эп-арганы өткөништен (подражание) ле уурданыштан (плагиат) ылгаштырар керек. Алтай бичиичилер, темдектеп алза, Прометейдин, Данконын, Демоннын ла о.ө. сүр-кеберлерин тузаланып, солун шүүлтелерге јединет (А. Адаров, П. Самык, Б. Укачин ле о.ө чүмдечилер). Темдектезе, Прометейдин, Данконын,

Демоннын сүр-кеберлерин тузаланып, алтай бичиичилер солун шүүлтелерге јединет (А. О. Адаров, П. Т. Самык, Б. У. Укачин).

Удура учурлу сөстөр (грек сөс, *ant* – против, *onoma* – имя) – антонимы. Удура учурлу сөстөр анчада ла чүмдемелдердин адында элбеде туштап јат. Темдектезе: Б. Укачиннин «Сүүш ле өштөжү».

Учуры (значение, смысл) – бичиичинин өзүминде кажы бир чүмдемелдин учуры.

Учурлаганы – лириканын жанры, кемге де, неге де баштанганы; ого учурлап үлгерлегени. Самара кептү үлгер; Учурлаганы деп жанрда автор јангыс эмезе бир канча кижиге баштанар аргалу. Темдектезе: Л. В. Кокышевтин «Келер үйеге письмо», «Карган эјеме» ле о.ө.

Угаштыру (рифма) – аллитерация ла ассонанс ок чылап, үлгерди тўнгей угулар табыштарла кееркедет; үлгерлеп айдылган чүмдемелдин учурын тыныдат. Угаштыру баштамы да, учкары да болор аргалу. Темдектезе,

Јаскы сад. Јаш улустар.

Јажыркак эрке каткылар.

Удура көрүшкен көстөр,

Уйалып айткан сөстөр.

(Ш. Шатинов)

ЎЛГЕРЛЕШ БИЛИМ

Ў
□□□□□□□□ (периодизация) –
литератураның өдүп келген жолын
өйликтерге бөлигени. Алтай лите-
ратурада төрт өйлик темдектел-
гени: жебрен түрк; монгол-ойрот
өйлик; XIX чактың экинчи жарымы
ла XX чактың башталганы, онон
XX чактың литературазы. Калганчы
өйликти эки жара бөлиирге жараар:
баштапкы ла экинчи жарымы деп.

Ўлгерлеш билим (стиховеде-
ние) – ўлгердин табылганын,
тургузылганын, кўўлтти, угашты-
руны, жолдыктарды ла о.ө. ўренип
турган чўмделген литература
билимнин бир бөлўги.

Ўлгерлеш (стихосложение) –
ўлгерлешти ширтеген литератураның
теориязынын бөлўги.

Лит.: Каташев С. М. Алтай
ўлгер керегинде. – Горно-Алтайск,
1974.

□□j□□□□□ (хокку, хайку) –
жонон поэзияда ўч жолдык ўлгер,
танканың баштапкы бөлўгине
jўзўндеш. «Жок, канайтсам да, мен
сени ундыбазым, / Төрөл Сибута-
ми журтым. / Мениле сениң туула-
рың, / Мениле сениң сууларың»
(И. Такубоку).

Ф

Фельетон (француз сөс, *feuille* –
лист, листок) – жар куучыннын

ЧИЙМЕЛГЕНИ

жанры, газет ле журналдарда тузала-
надылар. Онын табылганы XIX чак-
та Францияда. Фельетондо кўннин
курч сурактары, жаркынду сўр-
кеберлер колболыжып калган. Оndo
шоодылган ууламжы бар. Темдек-
тезе, Л. Кокышевтин «Жыртайдың
калба сатканы» фельетон деп жанр-
ла чўмделген.

Фольклор – өс калыктын чўмдў
сөзи; фольклор чўмдемелдер эл-жон
ортодо таркап, ўйеден-ўйеге айды-
лып келет. Фольклордын аңылу
темдектери – жебрен өйлөрдө □ ч □ м-
делип келгени, көп улус өмө-жөмө
чўмдегени, оосло ўйеден-ўйеге
айдылганы, бир чўмдемел канча-
канча jўзўндў болгоны, жанжыккан
кееркедим эл-аргалар тузаланганы.
Терминди 1846 жылда англичан
билимчи У. Дж. Томс кийдирген.
Оны көчўрзе, «албатынын ойгоры»
болор.

Форум – жуун, курултай (собра-
ние, съезд) – билимчилерди телекей-
лик курултайы, жаш өскўримнин
телекейлик жууны.

Ч

Чечилге (развязка) – чечим,
кееркедим чўмдемелде табаружы-
нын чечилгени, айалгалардын ла
керектердин учы.

Чиймелгени (завязка) – чиймў;
кееркедим чўмдемелде керектин,

ЧҮМДЕЕЧИ

айалгалардын башталганын көргүскөн үзүк; кезикте онон озо экспозиция кийдирилет. Темдек-тезе: Ж. Б. Каинчинин «Көзибисте-Көк-Кайа» деп куучынында Көө-рөм-Уул Көк-Кайага чыгарым деп айдынып турган үзүк чиймелгени болор.

Чүмдесчи – автор; бу ондомолдо бир канча учур бар. 1) кееркедим тексти чүмдеген киж. 2) чүмдесчинин сүр-кебери – литературалык чүмдемелдин геройы, чүмдемелдин өскө персонажтарыла коштой турат. Сүр-кебердин жүрүми чын автордын жүрүмине жуук эмезе чек башка болор аргалу.

□□□□□□□□ (творчество) – жайаан эмес, жайалганы, ары жанына □ жайганы, ч □ мдегени. Бичиичини □ ч □ мделгези лирикада □ эпосто □, драмада □ турат.

Чүмдемел (произведение) – бичиичинин чүмдегени, кееркеде көргүскөн журамал эмезе үлгер. Үлгерлеп, куучындап эмезе драмала чүмдеген текст.

Чүмделге түүки (творческая история) – кееркедим чүмдемелдин табылганын (кем, качан, неден улам чүмдеген, кайда жарлалган ла таркадылган ла о.ö.) орныктырып турган шинжү иш. Шинжүчи бичиичинин чүмдемелин ширтеп, онын түүкизин, ого кандый айалга

ЧЫНДЫК

Ч

камаанын јетиргенин јартап јат. Чүмделге түүкиге теманын үлекери, баштапкы јетирүлер, колбичимелдер, тисме, кепке базылган бичимелдер, самаралар, күнликтер, эске алыныштар ла о.ö. кирет. Темдек-тезе, П. Кучияктын «Адыјок» деп романынын түүкизин «П. Кучияк. Воспоминания. Дневники. Письма» (Горно-Алтайск, 1979) деп бичиктен табар аргалу.

Чүмду сөс (поэзия) – үлгерлеп те, драмала да, прозалап та бичилген чүмдемел кееркедим кемиле аныланганы. Темдектеп алза, Г. И. Чорос-Гуркиннин «Алтай кижинин өскө талада ый-сыгыды».

Чүмдү тил (поэтический язык) – чүмделген литературанын тили; мында калыктын тилинин байлыгы сезилет; эрмек-сөстин чечени, сүрлү-јараш айдылганы, сезимди көргүскени ле онон до өскө. Темдек-тезе: «Батаа, күнеерик јеримди не дейдин! / Бастыразы күнле јыганып јатканын. / Өлөннин јыды чокло колынып, / Өкпө јүрегиме өдүп турганын». (А. Ередеев).

Чын көчүриш (адекватный) – өс текстти өскө тилге јазымы јоктон көчүргени. Өс чүмдемел ле көчүрме учурыла јуук болзо, кееркедим көчүрме чындык деп чотолот.

Чындык (реализм) – литература ла кееркемелдин кееркедим эп-сүмези.

ШИНЖҮ

Онын төзөлгөзінде жангыс ла жетирулер, керектер, улус ла эдимдудум эмес, же жүрүмде болуп турган учуралдар. Кычыраачы жүрүмнинг учурын чын ондоп алзын деп бичиичи учуралдарды, айалгаларды чындык көргүзөргө амадайт. Орус литературарада бу эп-сүме XIX чакта энг бийик кемине жеткен (А. Пушкин, Н. Чернышевский, Л. Толстой, Ф. Достоевский о.о.). Алтай литературарада, темдектезе: Л. Кокышевтин «Арина» деп романы чындык эп-сүмеле чүмделген.

Ш

Шинжү (исследование) – шиндемел, кандый бир јарталбаган сурак аайынча билим учурлу иш бүдүргенде, оны шинжүлү иш деп айдар. Анда кыйалта јоктон билим ачылталар болор учурлу.

Шинжүчи (исследователь) – билимнин кандый бир ууламјызын шиндеп турган кижги. Темдектезе, тил шиндеечи, фольклор шиндеечи ле о.ө. Алтай шинжүчилер өс калыктын түүкизин ле культуразын элбеде шиндейт. Бу тушта төс ајару фольклор ло литература шиндеечилерге эдилет. Элден озо оны јарлу тюрколог Н. А. Баскаков шиндеген (1948). Оны ээчиде С. С. Суразаков, Т. С. Тюхтенов, С. С. Каташ ла о.ө. шиндейдилер.

Лит.: Труды сотрудников Горно-Алтайского института гуманитарных исследований. (1952-1995) – Горно-Алтайск, 1997.

ЫЛГАШ

Ширтү (обзор) – кепке базылып чыккан бичиктер керегинде бириктире јетиру бергени. Темдектезе, жангы чүмдеп тургандардын бичиктерин бириктире ширтегени.

Ширтеечи (критик) – литературанын агынын, эмдиги айалгазын ширтеп, кееркедим чүмдемелди баалап көргөни. Сөгө айдар ийделү учун сөгүшчи де деп айдар.

Шоодылганы (ирония) – автордын кандый бир керекти, сүр-кеберди, кылык-јанды шоодып, өчөп көгүскени. Ирония кееркедим чүмдемелде «троп» болуп, эмезе бүткүл чүмдемелдин төс шүүлтезин јартаган эп болот.

Ы

Ылгаар (анализировать) – чүмдемелдин темазын, төс шүүлтезин шиндеп, тургузылган бүдүмин ле сюжедин көрүп, автордын тузаланган эп-аргаларын чокымдаар. Мынайда ылгаганынан чүмдемелдин түп- шүүлтези јарталар.

Ылгаш – чүмдемелдин бөлүктерин ле автордын тузаланган эп-аргаларын, оlorдын бой-бойыла колбузын шиндеп көрөри. Темдектезе, кандый бир чүмдемелдин темазын ла төс шүүлтезин, сайламазын ла сюжедин јартап алала, онын кееркедимин, өскөртө айтса, эп-аргаларын темдектер.

Эбелге (мотив) – кееркедим тексттин турумкай темдектери. Бичиичининг бир канча чүмдемелдеринде эмезе бүткүл чүмделгезинде, керек десе оос литература-нын агынында туштаар. Темдектесе, оос поэзиянын эбелгези бичиичилердин чүмдемелдеринде таньлу ис артырган: Л. Кокышевтин «Кызыл чечек» (1960) деп жуунтызында албатынын кожонгын эбелгези сезилет, Б. Бедюров Шунутынын кожоны аайынча үлгерлер чүмдеген.

Лит.: *Веселовский А. Н.* Историческая поэтика.-Л., 1940; *Викторович В. А.* Понятие мотива в литературоведческих исследованиях//Русская литература XIX века. Вопросы сюжета и композиции. – Горький, 1975.

Эдилге (действие) – 1. Өдүлге (сценада), ойын. 2. Персонажтардын эткен керектери. 3. Чүмдемелде керектин аайы улалып барганы. Бу ондомол анчада ла эпика ла драма бүдүмдү чүмдемелдерде элбедеш туштап жат (керектин аайын ла геройлордын эткен керектерин көргүскенде).

Экижолдык (двустушие) – үлгерлик жолдыкта туштап турган эн ле кыска бүдүм. Алтай литературада бу эп-аргала Б. Укачин «эжерликтер», Ш. Шатинов «индер», Б. Бедюров «дептер» једимдү чүмдеп жат.

Экспозиция – кире учурлу үзүк. Јадын-јүрүмнинг айалгазын, чүмде-

мелде туружатан улустын колбуларын төс керектер башталгалакта көргүскени.

Экспромт (латин сөс, *expromptum*) – чүрчечен чүмдеш, өкпөриштен уулам чүрчеле чүмделген кыска ла толо бүдүмдү јолдыктар. Ол белетениш јоктон чүмделет. Онын тургузылганы, шүүлтези тегин.

Элегия (грек сөс, *elegia*, от *elegos* – жалобная песня) – лирикалык үлгер; кунукчылду санааларга алдырткан күүн-тап көргүзилген. Орус литературада Е. А. Баратынскийдин, А. С. Пушкиннин элегиялары јарлу. Алтай поэттер орус литературанын јанжыгуларына тайанып, бу жанрга баштанган. Темдектесе, Э. Палкиннин «Ак јаландар эбире», А. Адаровты «Күски элегия», Л. Кокышевтин «Айрылыш» ла о.б. үлгерлер.

Элгештирим (рецензия) – чүмдемелди элгеп, баалап көргөни; јаны чыккан бичикти баалап, автордын кееркедим узун темдектеп, једимдерин ле једикпестерин јетиргени, ылгап көргүскени.

Эп-арга (прием) – кееркедим чүмдемелди башка-башка јанынан (чүмдемелдин тургузылганы, бичилгени, үлгерлеш ле о.б.) чокымдап турган эп-арга. Темдектесе: геройдын ич-санааларын, јурамалды, автордын эрмек-сөзүн кееркеде көргүскени.

ЭПИГРАММА

Эпиграмма (грек сөс, *epigramma* – надпись) – лириканын жанры, сатиралу кыска чүмдемел, мында бир кижиге баштанганы эмесе бир учуралды шоодып айтканы.

Эпиграф (грек сөс, *epigraphe* – надпись, заглавие, оценка) – ачылта, сөс, эн учурлу баш бичү. Төс тексттин алдында турган, автордын кееркедим санаа-шүүлтезин чыгара айткан ла бүткүл чүмдемелге баштанган учурлу сөс. Ол текстле бек колбуда болор. Темдектезе: К.Төлөсов «Ташта истер» деп повезине ачылта сөс эдип, П. Самыктын үлгерлик жолдыктарын алган: «Жагарып өткөн жастарым / жангырып алдыма көрүнөт / Жарыжып барган жолдорым / жайылып алдыма көрүнөт...».

Эпитафия (грек сөс, *epitaphios* – «надгробный») – ташта бичилген керес, көп жандай үлгерлик жолдыктарла бичилет. Карыгыш сөстин анылузы – ныкта бичилгени, божогон кижиге эмесе божогон кижинин адынан улуска баштанганы. Эпитафиянын төс амадузы – кижиге жүрүмнөн жүре бергенине кородононы. Жербен т□рк литературада орхон ло энесай карыгыштар жарлу.

Эпизод (грек сөс *episodios* – привходящий, посторонний) – учуралдын үзүги; кееркедим чүмдемелде кыска, учына жеткен учурал эмесе геройдын жүрүминде

ЭПОС

болгон учурлу айалга көргүзилгени. Кемиле ол чүмдемелдин бүдүминин (роман, повесть, куучын) үзүги болгонынан камаанду. Темдектезе: роман ла повестьтен алынган үзүк танынан куучын да болор аргалу.

Эпифора – мадактын учында бир канча сөстөрдүн такып айдылганы. Темдектезе:

Эдер кушта не жарашт?

Эдил үндү күүк жарашт.

Эр улуста кем сүрлү?

Эптү айдар уул сүрлү.

(*кожон*)

Эпитет (грек сөс, *epitheton* – приложение) – кееркедим эп-арга; литературада неменин анылу темдегин эмесе баалаганын жартаганы. Эпитет ажыра автор бой-ынын күүнин чыгара айдып, күүн-санаазын күйбүрөткөн анылу темдектерге аяру салат. Оос поэзияда жаантайын туштап турган жанжыккан эпитеттер бар: *ак мал, алтын* өргөбө лө о.ө. Темдектезе: «Жалбрактары жайка-нышкан жарык жай, / Жаантайын ла жажыл турзан, кайран жай. / Көк чечектер көскө кару жайкангай, / Эзин кееlep, эне Алгайды сыймагай»... (Э. М. Палкин).

Эпос (грек сөс, *epos* – слово, повествование, рассказ) – литературанын төс бүдүмдеринин бирүзи; Эпосто жүрүм, улустын салымы, башка-башка учуралдар элбеде ле теренжиде көргүзилет. Эпостын

ЭПОПЕЯ

жанрлары: кай ла тегин чөрчөктөр, куучын, повесть, роман, куучын, новелла, очерк. Бу жанрлардын төзөлгөзінде кандый да керек өдүп жат. Улалган учуралдар ажыра геройлордын кылык-жангы, амадулары чокымдалат, автордын айдарга сананган шүүлтези жарталат.

Эпопея – эпикалык чүмдемел; текшикижилик учурлу керектер ле көп улустын салымы јуралган кеми эн јаан чүмдемел.

Эп-сүме (метод) – шиндееринин јолы, билгирди табатан эп-сүме; литератураны ла онын түүкилик јолын шиндегени. Мында башка-башка эп-сүмелер туштайт: билим, биографиялык, эл-јондык. 1) билим эп-сүме тушта чүмдемелдин јылы, јери, чүмдеген шылтагы чокымдалат; 2) бичиичинин чүмделге јолын јүрүмиле колбой жартаганда, биографиялык эп-сүме; 3) социологиялык эп-сүме – бичиичинин чүмделге јолын эл-јондык айалгаларла колбоп жартаганы.

Эрјине чүмдемел (шедевр) – чүмдемелдердин эн учурлузы, талдамазы. Темдектезе, Л. Кокышевтин сүүшке учурлалган үлгерлери чүмделген кемиле эрјине болуп туру.

Эски сөс (архаизм) – бүткен бүдүмиле эмезе учурыла эскирип калган сөс. Эрмек-куучында ундылган озогы сөстөрдин болужыла

ЯМБ

бичиичилер геройлордын эрмек-куучынын, түүкилик айалгаларды көргүзерже тузаланат.

Эссе – очерктин бир бүдүми, төс ајаруда – болгон керекти јартаганы эмес, бойынын көрүм-шүүлтезин эске алыныш ажыра јетиргени. XVII чакта Европада таркап, Англияда бийик өзүм алынган. Эссе бойыны сүр-кебер-лериле, эрмек-куучыныла аны-ланат.

Этнофутуризм – чүмдер эп-сүме; өс калыктын јебрен соојындарына тайанып, эмдиги өйдин айалгазын, анылузын көргүскени. Бу эп-сүмеле бүгүнги күнде латыш, удмурт бичиичилер чүмдегилейт. Алтай литературада, темдектеп алза, Ј. Каинчинин «Көзибисте Көк-Кайа».

Ю

Юмор – коот-күлүмјилү чүмдемел, јадын-јүрүмдеги каткымчылу учуралдарды коргүскени.

Я

Ямб – орус литература билимде силлабо-тоникалык үлгерлештин ады. Согулта экинчи үйеге тўжет (2,4,6,8 ле о. ары). Темдектезе: «Глаголом жги, / Сердца людей» (А. Пушкин).

АЛТАЙ БИЧИИЧИЛЕР

Алтай литература – алтай калыктын литературазы. Өс калыктын чике ады «телениттер». Литература төрөл тилле чүмделет. Онын төзөлгөзінде оос поэзия ла VI-XII чактардагы жебрен бичимелдер. Күль-Тегинге, Билге-каганга, Тонйукукка учурлалган кереес таштар ла өскө дө карыгыш сөстөр эмдиги түрк калыктардын энчизи болуп туру.

Монгол-ойрот ойликте алтай калык оос поэзияла аргаданган. Самара кептү ле үредү учурлу бичимелдерди үзүк бичикле чийген. XIX чактын экинчи жарымында ла XX-чи чактын башталганында өс литературанын төзөөчизи болуп, М.В.Чевалков (1870-1901), И. М. Штыгашев (1861-1915), Г. И. Чорос-Гуркин (1870-1937) адалган. Олордын чүмдемелдери башка-башка жанрларла чүмделген: автобиографиялык повесть, жол-жоруктагы бичимел, үредү ле уткаа сөс, басня, туују ла о.ө.

XX чакта литературанын ончо төс бүдүмдери өнжип өскөн: лирика, эпос, драма. Керек десе өскө тилден көп көчүрилген. XX-чи чактын баштапкы жарымында Н. Каланаков (1888-?), М. Мундус-Эдоков (1879-1942), П. Чагат-Строев (1887-1937), П. Кучияк (1897-1943) ла о.ө эрчимдү чүмдеген. Ада-Төрөл учун Улу жуу ойинде J. Бедоров (1907-1961) ло Ч. Енчиновтын (1914-1984) бичиген энчизи арткан.

XX-чи чактын экинчи талортозында жаан јашту бичиичилер ле жууда турушкандар чүмдейт: Ч. Чунижеков (1898-1973), С. Суразаков (1925-1980), А. Саруева (1914-1980), И. Шодоев (1914), И. Кочеев (1912-1995) ле о.ө. Олорло коштой Москвадагы А. М. Горькийдин а.а. Литературный института үренген бичиичилер чүмдеп јат: А. Адаров (1932-2005), Л. Кокышев (1933-1975), Э. Палкин (1933-1991), Б. Укачин (1936-2003), П. Самык (1938), Ш. Шатинов (1938), К. Төлөсөв (1937-2000), J. Каинчин (1938) ле о.ө. Олордын кажызында ла 20 кире тангынаг чыккан бичик бар. Олорды ээчиде јангы үйе улалып өскөн.

Литература: История алтайской литературы (1-2 том). – Горно-Алтайск, 2004; Литература народов России. XX век.-М., «Наука», 2005, с.30-48; Писатели Горного Алтая.-Горно-Алтайск, 1988; Туулу Алтайдын бичиичилери сүр-журуктарда, кере бичиктерде ле кееркемелде.-Горно-Алтайск, 2004; «Алтай үлгерлик» (2006).

Адаров Аржан (Владимир) Ойинчинович (1932-2005) – бичиичи, көчүрөөчи, РФ-нын культуразынын нерелү ишчизи (1982), Алтай Республиканы нерелү бичиичизи (2004). Кичү изү айдын 15-чи күнинде Ондой аймакта Кайрылык журтта чыккан, Горно-Алтайсктагы орто үредүлү областной национальный школдо үренген, Москвадагы Литинституту божоткон (1957). Бичиичилердин Туулу Алтайдагы биригүзинин башкараачызы болгон. Бичиичилер биригүзинин турчызы (1958). «Алтай телекей» деп журналдын каруулу качызы. Баштапкы жуунтылары - «Ырысту жүрүм» (1950), «Жүрегимнин кожоны» (1958). Оны ээчиде көп үлгерлер, тууулар, сонеттер, куучындар, повестьтер чүмдеген. Үч романы кепке базылган: «Өлүмнүн чанкыр кужы», «Жүрек өртөгөн от», «Кудайлык Алтай, үргүлсү сүүш». А.Адаров өскө тилден төрөл тилге көп көчүргөн (А.Пушкин, М.Джалиль, Ч.Айтматов о.ө.), онын чүмдемелдери өскө ороондордо кепке базылып чыккан.

Литература: История алтайской литературы.-Горно-Алтайск, 2004, с. 3-17; Литература народов России. XX век.-Горно-Алтайск, 2005, с.34-36; Писатели Горного Алтая.-Горно-Алтайск, 1988, с.4-22.

Бедюров Бронтой Янгович (1947) – үлгерчи ле көчүрөөчи. Тулаан айдын 20-чи күнинде Ондойдо жуучыл-үлгерчинин билезинде чыккан. Туулу Алтайдагы пединститутта үренген, онон Москвада Литинституту божоткон (1967-1972). Күнчыгыштын институтунда аспирантурада үренген (1977-1981). Бичиичилер биригүзинин турчызы (1971). Чүмделге ижин 1964 жылда баштаган. Баштапкы үлгерлик жуунтызы – «Баштапкы алтамдар» (1967). Калганчы өйдө «Слово об Алтае» (1990, 2003, 2004) деп бичиктер чыгарат.

Литература: Бедюров Б. Библиографический указатель.-Горно-Алтайск, 1997; Литература народов России. XX век.-Горно-Алтайск, 2005; Писатели Горного Алтая.-Горно-Алтайск, 1988, с.23-31.

Белеков Иван Итулович (1953) - үлгерчи. Тулаан айдын 20-чи күнинде Ондой аймакта Салжар деп өзөктө чыккан. Москвадагы Литинституту божоткон. Баштапкы үлгерлик жуунтызы – «Көктаманду жалаңдар» (1973). Онон бери көп тоолу жуунтылары кепке базылган. Үлгерчинин бичиктери татар, киргиз, тыва, башкир тилдерге көчүрилген. Бичиичилер биригүзинин турчызы (1983).

Литература: Писатели Горного Алтая.-Горно-Алтайск, 1988, с.32-35.

Бельчекова Нина Баштыковна (1953) – чүмдеечи. Кан-Оозы аймакта Экинур журтта чыккан. Бичиичилер биригүзинин турчызы (2001). Бичиктери: «Чечектер имдежет» (1981), өскө авторлорло кожо «Жайалганду кырларда» (1987), таңгынаг «Мөш не керегинде шуулайт» (2005).

Бурмалов Алексей (Буучай) Кириллович (1959-2003) – үлгерчи. Улаган аймакта Саратан журтта чыккан. Бичиичилер биригүзинин турчызы (2001). Бичиктери: «Айдын ару чалызы»(1980), «Мааным менин – чанкыр тенгери» (1986), өскө авторлорло кожо «Амыр журта, агару јер»(1987), «Энчи» (1995).

Елемова Гузель Кыпчаковна (1953) – үлгерчи. Ондой аймакта Боочы деп журтта чыккан. Бичиичилер биригүзинин турчызы (1994). Үлгерлик жуунтылары: «Күстин канады» (1983), «Жыланнын түлентизи» (1990), «Жакшы болзын! Тенгериде јолыгарыс» (2003).

Ередеев Александр Янганович (1937) – үлгерчи, прозаик. Тулаан айдын 12-чи күнинде Ондой аймакта Ийин журтта чыккан. Москвадагы Литинституты божоткон (1967). Баштапкы бичиги – «Эзлик» (1962), калганчы чыкканы – «Јеримнин талазы» (1987). Бичиичилер биригүзинин турчызы (1969).

Литература: Алтайские писатели. Юбилейные материалы и автобиографии.-Горно-Алтайск, 2001, с. 146-149; Писатели Горного Алтая.-Горно-Алтайск, 1988, с.43-49.

Каинчин Дибаш (Семен) Берүкович (1938) – прозаик, көчүрөөчи. Кичү изү айдын 25-чи книнде Кан-Оозы аймакта Экинур журтта чыккан. Москвадагы Литинституты божоткон (1970), 1971 жылда бичиичилер биригүзинин турчызы, 60-чы жылдарда чүмдеп баштаган. Баштапкы бичиги– «Јангыс јердин улузы» (1969). Онон бери көп тоолу куучындар ла повестьтер чүмдеген. «Үстибисте Үч-Сүмер» (2003) деп романы чыккан. Көчүрөөчи болуп, Ч. Айтматовтын, С. Сейраннын, М. Шолоховтын, В. Шукшиннин ле о.ө. чүмдемелдерин алтай тилге көчүргөн. Алтай Республиканын нерелу бичиичизи (2005).

Литература: Сөстин јурукчызы (Ј.Каинчиннин чүмделгезине учурлалган бичимелдер).-Горно-Алтайск, 2002; История алтайской литературы.-Горно-Алтайск, 2004, с.18-42; Литература народов России. XX век.-Горно-Алтайск, 2005; Писатели Горного Алтая.-Горно-Алтайск, 1988, с. 50-56.

Кергилов Григорий (Карыш) Владимирович (1961) – үлгерчи. Ондой аймакта Шашыкман журтта чыккан. Бичиичилер биригүзинин турчызы (1999). Бичиктери: өскө авторлорло кожо «Амыр журтта, агару жер» (1987), «Сүүштинг соолбос аржаны» (1990), А.Чынатла кожо «Үлгерлер» (1990).

Кокышев Лазарь Васильевич (1933-1975) – үлгерчи, прозаик, драматург, көчүрөөчи. Үлүрген айдын 20-чи күнүндө Шебалин аймакта Кумшулу журтта чыккан. 1957 жылда Москадагы Литинституты божоткон, Бичиичилер биригүзинин турчызы (1958). Ченелте бичимели – «Төрөл колхозында» – 1950 жылда чыккан, 1956 жылда баштапкы үлгерлик жуунтызы жарлалган («Алтын-Көл»), 1958 жылда – «Туба». Онон бери үлгерлеп ле куучындап айдар жанрла көп чүмдемелдер бичиген. «Тумантык Аркыт» (1969) деп драманын ла үч романнын авторы: «Арина» (1959), «Чөлдөрдин чечеги» (1968), «Мечин жылдыс» (1971).

Литература: Библиографический справочник.-Горно-Алтайск, 1993; История алтайской литературы.-Горно-Алтайск, 2004, с. 43-87; *Кокышев Л. В.* О себе, о работе // *Кокышев Л. В.* Арина (роман).-Новосибирск, 1969; Писатели Горного Алтая.-Горно-Алтайск, 1988, с.77-93.

Кочеев Иван Петрович (1912-1996) – үлгерчи ле прозаик. Чаган айдын 31-чи күнүндө Шебалин аймакта Мыйту журтта чыккан. 1931 жылда үредүчилер белетеер училищени, 1955 жылда Горно-Алтайстагы пединституты божоткон. Чүмделге жолго 1947 жылда кирген, баштапкы жуунтызы - «Чүмеркек бака» (1957). Оны ээчиде балдарга учурлап көп тоолу куучындар, чөрчөктөр, повестьтер кепке баскан. Бичиичилер биригүзинин турчызы (1958).

Литература: Алтайские писатели. Юбилейные материалы и автобиографии.-Горно-Алтайск, 2001, с.150-154; Писатели Горного Алтая.-Горно-Алтайск, 1988, с.105-109.

Кошев Анатолий (Караң) Дмитриевич (1947) – бичиичи, көчүрөөчи. Чаган айдын экинчи күнүндө, Улаган аймакта Көб деп журтта чыккан. Алтай Республиканын күндүлү кижизи (2005). Бичиичилер биригүзинин турчызы (1994). Жуунтылары: «Батапкы алтам»(1967), «Айгүнет жер» (1967), «Отык» (1973), «Туулар сайын туралар» (1976), «Кыштай сакыган жай»(1978), «Солоңылу айандар» (1981), «Кумран куулардын мөнкүлик учужы» (1990), «Слово кочевника о зерне» (2000).

Кучияк Павел Васильевич (1897-1943) – үлгерчи, прозаик, драматург. Тулаан айдын 17-чи күнинде Шебалин аймакта Куюм журтта чыккан, 1925 жылда КУТВ-та Москвада үренген. 1934 жылда СССР-дин бичиичилерининг курултайында турушкан. Чүмдеп 20-чи жылдарда ченеген. Баштапкы бичиги- «Женжү» (1932), ээчиде - туују «Арбачы» (1933). Онон бери көп үлгерлер, куучындар, повесть ле јетире бичилбеген «Адыјок» деп романы жарлалган. Бичиичилер биригүзинин турчызы (1934).

Литература: Библиографический справочник.-Горно-Алтайск, 1997; *Катаи С. С. П. В.Кучияк (1897-1943).*- Горно-Алтайск, 1997; Литература народов России. XX век.-Горно-Алтайск, 2005, с.39-40; Писатели Горного Алтая.-Горно-Алтайск, 1988, с.110-123, Павел Кучияк. Воспоминания, дневники, письма.(Сост. З. Казагачева) Горно-Алтайск, 1979.

Маскина Нина (Јергелей) Яковлевна (1948) – бичиичи. Куран айдын 22-чи күнинде Ондой аймакта Кулады журтта чыккан. Бичиичилер биригүгизин турчызы (1994). Бичиктери: «Айна» (1975), «Туулардын тымыгында» (1983), «Көгөл мүркүт уйазы» (1986), «Јүрүмнин журуктары» (2002), орус тилле «В горной тишине» (2005).

Манитов Сергей Күндүчинович (1938) – үлгерчи, прозаик. Күүк айдын 5-чи күнинде Ондой аймакта Талду журтта чыккан. Горно-Алтайсктагы областной национальный школды божодып (1957), пединститутта үренген (1964). Баштапкы үлгерлик јуунтызы «Энеме болужадым» (1966). Бичиичилер биригүзинин турчызы (1988). Прозада куучындар, повесть ле «Аш кылгада» (1989) деп роман кепке базып чыгарган.

Литература: Писатели Горного Алтая.-Горно-Алтайск, 1988, с.124-126.

Мундус-Эдоков Мирон Васильевич (1879-1942) – поэт, прозаик, драматург, көчүрөөчи, үредүчи. Улалуда чыккан, церковно-приходской школды божоткон, үредүчи болуп иштеген. 20-чи жылдарда кычырар бичик белетеген: «Ойрот школ» (1924), «Таң чолмон» (1925), «Эрјинелү бичик» (1925). Ол ок бйдө чүмдеп ченеген. 2 пьесазы жарлу «Јене» (1927), «Озогызы ла эмдигизи» (1928). Јуунты бичиги - «Јарыткыш» (1929).

Литература: Писатели Горного Алтая.-Горно-Алтайск, 1988, с.127-130; История алтайской литературы.-Горно-Алтайск, 2004; Литература народов России. XX век.-Горно-Алтайск, 2005, с.40-41.

Палкин Эркемен Матынович (1934-1991) – бичиичи, публицист, көчүрөөчи. Кочкор айдын 14-чи күнүндө Ондой аймакта Жоло журтта чыккан, Москвадагы Литинституту божоткон (1957). Бичиичилер биригүзинин турчызы (1958). Баштапкы жуунтызы - «Жаны кижы» (1956), онон «Төрөл улус» (1958), «Жаны ой» (1960). Орустап «Такой обычай» (1959) чыккан. Бастыразы 10 ажыра үлгерлик жуунты, «Кулун киштейт» (1962), «Алан» (1966) деп повестьтердин авторы, кийинде оны бириктирип, «Алан» (1978) деп роман эдип чыгарган. Талдап алган үлгерлер ле тууылардын жуунтызы – «Ак чечек» (1984), «Энебис-жер, адабыс-күн» (1991). Калганчы чыкканы – «Бичигенеер жакшы, Эрте!» (1997) деп адалат.

Литература: Библиографический указатель.-Горно-Алтайск, 1994; Каташ С. С. Эркемен – человек ласковый.-Горно-Алтайск, 1995; История алтайской литературы.-Горно-Алтайск, 2004, с.88-139; Литература народов России. XX век. - Горно-Алтайск, 2005, с.41-42; Писатели Горного Алтая.-Горно-Алтайск, 1988, с.131-144.

Самык Паслей (Василий) Тордоевич (1938) - үлгерчи, көчүрөөчи. Январ айдын 26-чы күнүндө Шебалин аймакта Каспада журтта чыккан. Москвадагы Литинституту божоткон (1964). Бичиичилер биригүзинин турчызы (1971). Баштапкы жуунтызы – «Күн уулы» (1964). Онон бери 10 ажыра бичиктер чыгарган. Талдап чыгарганы «Тынымнын алтын садтары» (1982), орус тилге «Созвездие любви» (2001). Көчүрөөчи болуп, З. Воскресенская-нын, С. Сейтхазинин, Лопе де Веганын, А. Фадеевтин ле о.ö. чүмдемелдерин алтай тилге көчүргөн.

Литература: Киндикова Н. М. Эволюция образной системы в алтайской лирике.-Горно-Алтайск, 1989; Литература народов России. XX век.-Горно-Алтайск, 2005, с.42-43; Писатели Горного Алтая.-Горно-Алтайск, 1988, с.148-156.

Самыков Борис Тордоевич (1947) – үлгерчи. Шебалин аймакта Каспа журтта чыккан. Бичиичи биригүнин турчызы (1985). Үлгерлик жуунтылары: «Баштапкы кожоным» (1971), «Марал чечектер тужында» (1975), «Жайым жердин чечектери» (1978), «Таңмалу таштар» (1984).

Самунов Сергей (Анчы) Михайлович (1958) – үлгерчи. Кош-Агаш аймакта Көкөрү журтта чыккан. Бичиичилер биригүзинин турчызы (1994). Жуунтылары: «Эре-Чуй» (1981), «Салымым кылдары» (1991), «Ай канатту амаду» (1989).

Сартакова Светлана (Сурайа) Михайловна (1950) – үлгерчи. Күчүрген айдын 4-чи күнинде Улаган аймакта Балыкчы журтта чыккан. Бичиичилер биригүзинин турчызы (1996). Г. И. Чорос-Гуркинниг сыйынын лауреады (1995). Бичиктери: «Јаш тужымнын јангары» (1977), «Күнкаајы» (1989), «Улууска быйаным» (1984), «Сүүштин боочызы» (1986), «Эрјине» (1995), «Ак-Чолушпа Алтайым» (1995), «Санаалар» (2000).

Суразаков Сазон Саймович (1925-1980) – бичиичи ле билимчи. Јаар айдын 23-чи күнинде Майма аймакта Сайдыс журтта чыккан. Баштапкы јуунтызы – «Стихтер ле куучындар» (1954). Бичиичилер биригүзинин турчызы (1958). Оно бери көп үлгерлер ле проза чүмдеген. Түүкилик романдары – «Чөбөлкөп», «Улалу» – јетире бичилбей арткан. Билимчи болуп, алтай фольклор ло литератураны шиндеген.

Литература: Библиографический указатель.-Горно-Алтайск, 2005; История алтайской литературы.-Горно-Алтайск, 2004, с. 140-159, Сын вечного Алтая. Горно-Алтайск, 1990.

Суркашев Байрам Күндүлеевич (1939) – үлгерчи. Күчүрген айдын 16-чы күнинде Ондой аймакта Купчеген журтта чыккан, Барнаулдагы мединституты божоткон. Бичиичилер биригүзинин турчызы (1982). Ченелте үлгерлери «Баштапкы алтамдар» деп јуунтыда 1967 јарлалган, танынан «Солонгыны тўженгеним» (1968) деп үлгерлик јуунты чыккан. Онон бери 10 ажыра үлгерлик јуунты таркаган. Калганчы чыкканы «Илби» (2005) деп адалат.

Литература: Алтайские писатели. Юбилейные материалы и автобиографии.-Горно-Алтайск, 2001, с.155-178.

Тепуков Күлер Эзендигович (1952) – бичиичи. Кичү изү айдын 29-чы күнинде Ондой аймакта Салјар журтта чыккан. Бичиичилер биригүзинин турчызы (1996). Бичиктери: «Чагылышкан јылдыстар» (1980), «Учаалы» (1982), «Сүүнчи ачты эжигин» (1984), «Кирзен биске айылдап» (2002), «Күндүзек койонок» (2002), «Сан башка сангыскан» (2005), «Солонгынын ондөри» (2005).

Төлөсөв Күүгей Чырбыкчинович (1937-2000) - чүмдеечи. Кичү изү айдын 4-чи күнинде Шебалин аймакта Каспа журтта чыккан. Москвадагы Литинституты божоткон (1970). Бичиичилер биригүзинин турчызы (1979). Баштапкы бичиги-«Ундылбас күн» (1965), үлгерлик јуунтызы «Ак куулар» (1969). «Кадын јаскыда» (1985, 1987) деп романнын авторы. «Кубал баскан от јанында» (1997), «Күүктин үни» (2004) такып кепке базылып чыккан.

Литература: Алтайские писатели. Юбилейные материалы и автобиографии.-Горно-Алтайск, 2001, с. 179-182.

Торбоков Сергей (Токшын) Сергеевич (1954) – көчүрөөчи, куучынчы. Шабалин аймакта Шыргайты журтта чыккан. Бичиичилер биригүзинин турчызы (1985). Бичиктери: «Студенттердин жазы» (1975, 2005); көчүргени: «Телекейлик калыктардын чөрчөктөри» (1982), «СССР-дин калыктарынын чөрчөктөри» (1991).

Тоюшев Эзендей (Сергей) Кудачинович (1938-2003) – чүмдөөчи ле журналист. Кичү изү айдын 15-чи күнинде Ондой аймакта Күзүр деп өзөктө чыккан. Баштапкы үлгерлик жуунтызы – «Бис келдибис» (1964), ээчиде «Сындар» (1969) ла о.ө. Повестьтери «Кечүлер» (1978), «Күрлер» (1987) кепке базылып чыккан. Бичиичилер биригүзинин турчы (1980), журналисттер биригүзинин турчызы (1976).

Литература: Писатели Горного Алтая.-Горно-Алтайск, 1988, с.190-193; Алтайские писатели. Юбилейные материалы и автобиографии.-Горно-Алтайск, 2001, с. 183-187.

Укачин Борис Укачинович (1936-2003) – чүмдөөчи ле көчүрөөчи. Кочкор айдын 18-чи күнинде Ондой аймакта Кайрылык журтта чыккан. Москвадагы Литинституты божоткон (1967). Бичиичилер биригүзинин турчызы (1964). Баштапкы жуунтызы «Жолдор» (1960). Онон бери 20 кире бичик чыгарган, куучындар ла повестьтер чүмдеген. Көчүрөөчи болуп, М. Ю. Лермонтовтын «Ашик-Кериб» (1957), Ч. Айтматовтын «Кожоннын күүзи» (1961), «Чөлдөрдүн ле туулардын повестьтери» (1964), Ю. Кюнзегештин «Күн чалыткан Тува» (1982) ле о.ө чүмдемелдер көчүргөн. Калганчы чыкканы – «Салым сакытпас» (2005).

Литература: Библиографический указатель.-Горно-Алтайск, 2006; История алтайской литературы.-Горно-Алтайск, 2004, с. 160-190.

Чагат-Строев (Трепихин) Павел Александрович (1887-1938) – үлгерчи. Шебалин аймакта Мыйту журтта чыккан. Бийскте церковно-приходской шкодо үренген, 1922-1923 жылдарда ВЦИК-тин члены. 1924-1928 жылдарда көчүрөөчи камыста иштеген. 1934 жылда чыккан литературанын баштапкы хрестоматиязынын тургузаачызы. Ченелте үлгерлерин 1924 жылда чүмдеген. «Ойрот Баатыр» (1926), «Кара-Корум» (1927), «Үч жүзүн кожон» (1929) деп тууулар бичиген.

Литература: Писатели Горного Алтая.-Горно-Алтайск, 1988, с.221-224; Литература народов России. XX век.-Горно-Алтайск, 2005, с.46-47.

Чорос-Гуркин Григорий Иванович (1870-1937) – журукчы ла чүмдеечи. Чаган айдын 12-чи күнүндө Улалуда (эмдиги Горно-Алтайскта) чыккан. Алтай духовный миссияда үрөнгөн, жураарынын классында (1878-1983), Санкт-Петербуркта журанарынын академиясында үрөнгөн (1896). Жарлу журуктарынын тоозында «Кан-Алтай» (1907), «Жаңы жер» (1910), «Кадыннын сүдери» (1911) ле о.ө. Литературага кирген чүмдемелдери: «Алтай» (Плач алтайца на чужбине), «Алтай и Катунь».

Литература: Г. И. Чорос-Гуркин. Библиографический указатель.-Горно-Алтайск, 2005; Эдоков В. И. Литературное творчество художника Г. И. Чорос-Гуркина // Алтайский фольклор и литература.-Горно-Алтайск, 1982, с.77-94; Эдоков В. И. Мастер из Аноса.-Барнаул, 1984; Эдоков В.И. Возвращение мастера.-Горно-Алтайск, 1994.

Чевалков Михаил Васильевич (1817-1901) – бичиичи. Бийск каладан ыраак жок Карасук деп журтта чыккан. Литературада үлгерлер, үредү ле укаа сөстөр, басня, тууы деп жанрда иштеген. Эң жаан бичиктери «Чөббөлкөптүн жүрүми» (1866), «Ундылбас кереес» (1894) ле 3 үлгер ле тапкырлардын жуунтызын кепке базып чыгарган (1872, 1881, 1893).

Литература: Писатели Горного Алтая.-Горно-Алтайск, 1988, с.225-229; Литература народов России. XX век.-Горно-Алтайск, 2005, с.47-48; Казагачева З. С. У истоков алтайской литературы // Национальное наследие и современность.-Горно-Алтайск, 1984.

Чунижеков Чалчик Анчинович (1898-1973) – бичиичи, журналист. Үлүрген айдын 10-чы күнүндө Эликманар аймакта Куйум деп журтта чыккан. Үлгерлер, тууылар, очерк ле куучындар бичиген. «Мундузак»(1962) деп повези орус тилге көчүрилген (1964,1874). Балдарга көп чөрчөктөр чүмдеген. Бичиичилер биригүзинин турчызы (1958). Узак жылдарга газете иштеген.

Литература: Ч. Чунижековтын чүмделгезине учурлалган бичимел-дер. – Горно-Алтайск, 2001; Писатели Горного Алтая, Горно-Алтайск, 1988, с.230-236

Шатинов Шатра Пепишевич (1938) – үлгерчи, көчүрөөчи. Сыгын айдын 5-чи күнүндө Ондой аймакта Улегем деп өзөктө чыккан. Москвадагы

Литинститута үренген. Бичиичилер биригүзинин турчызы (1978). Ченелте үлгерлери өмөлик жуунтыларда «Жиит үндер» (1960), «Јаш үйе» (1961) жарлалган. Таңынаг бичиги «Өскөн јерим» (1963) ле онон до оско улгерлик жуунтылар. Калганчы чыкканы – «Күреелей» (2004); «Јылдар ла кылдар» (2006). А. Пушкиннинг, М. Лермонтовтыг, Т. Шевчонконын үлгерлерин, М. Каримди, А. Даржайды, У. Шекспирди төрөл тилге көчүрген.

Литература: Литература народов России. XX век.-Горно-Алтайск, 2005, с.48.

Шинжин (Иван) Таньспай Боксурович (1936) – бичиичи ле кайчы. Кичү изү айдын 29-чы күнинде Ондой аймакта Үлегем деп өзөктө чыккан. 1963 јылда Горно-Алтайстагы пединституты божоткон. Бичиичилер биригүзинин турчызы (1976). Алтай Республиканын Эл кайчызы (2005). Баштапкы бичиги – «Бис келдибис» (1964), оны ээчиде көп үлгерлер, куучындар, повестьтер кепке базып чыгарган. Шиндемел иштери: «Кайчы А. Калкин» (1984), «Мастерство сказительского искусства П. В.Кучияка» (2001) ле о.ө.

Литература: Писатели Горного Алтая.-Горно-Алтайск, 1988, с.242-248; Алтайские писатели. Юбилейные материалы и автобиографии.-Горно-Алтайск, 2001, с.192-203.

Шодоев Иван Васильевич (1914) – бичиичи ле журналист. Сыгын айдын 25-чи күнинде Кан-Оозында чыккан. Бичиичилер биригүзинин турчы (1969), журналисттер биригүзинин турчызы (1957). Алтай Республиканын нерелү бичиичизи (2004). Баштапкы бичиги «Койонок» (1958). Оны ээчиде «Ирбизек» (1964), «Кызаланду јылдар» (1967, 1973, 1984) ла о.ө. Калганчы кепке базылганы – «Мбнкүлик ат-нере» (2005).

Литература: Писатели Горного Алтая.-Горно-Алтайск, 1988, с.249-253; Алтайские писатели. Юбилейные материалы и автобиографии.-Горно-Алтайск, 2001; Литература народов России. XX век.-Горно-Алтайск, 2005, с.49.

Штыгашев Иван Матвеевич (1861-1915) – бичиичи. Том губернияда Кузнецк округта Матур деп јуртта чыккан, Улалуда абыстардын школында, онон училищеде үренен. Казаньда семинарийди божоткон. Бичиктери: «Записки о путешествии алтайца в Киев, Москву и ее окрестности» – М., 1884), «Поступление в училище и продолжение учения шорца (алтайца) Ивана Матвеевича Штыгашева» (Казань, 1885).

Литература: Беджоров Б. Я. Светолюбый Алтая // Памятное завещание.– Горно-Алтайск, 1990, с. 40-41.

Алтай шинжүчилер

Алтай шинжүчилер – алтай калыктын түүкизин ле культуразын шиндеп турган улус. Бу тушта фольклор ло литература шиндеечилерге ајару эдилет. Оны элден озо телекейлик јарлу тюрколог Н. А. Баскаков шиндеген (1948). Оны ээчиде С. Суразаков, Т. Тюхтенов, С. Каташ ла о.о.

1. Суразаков Сазон Саймович (1925-1980) – фольклор ло литературанын шинжүчизи, јангар айдын 25-чи кўнинде Майма аймакта Сайдыс јуртта чыккан. Филология билимдердин кандидады учун диссертацияны (Алтайский героический эпос) Москвада (МПИ) 1950 јылда, доктор ижин (Этапы развития алтайского героического эпоса) база Москвада (ИМЛИ) корулаган (1973).

Билимдеги төс бичиктери: «Героическое сказание о богатыре Алтай-Буучае» (Горно-Алтайск, 1961), «Алтайский героический эпос» (Москва, «Наука», 1985).

Төрөл тилиле чыккан шиндемел иштери: «Алтай албатынын оос поэтический творчествозы» (1960), «Алтай литература» (1962), «Алтай фольклор» (1975) ле о.о.

* Библиографический указатель. Горно-Алтайск, 2005; История алтайской литературы. Горно-Алтайск, 2004, с.140-159.

2. Тюхтенов Товар Санатович (1923-1974) – фольклор ло литературанын шинжүчизи, сыгын айдын 20-чи кўнинде Эликманар аймакта Уйтүшкен деген јуртта чыккан. Филология билимдердин кандидады учун диссертацияны (Алтайские народные песни) 1970 јылда корулаган.

Төс бичиктери: «Алтайские народные песни и наигрыши» (1961), «Алтай литература керегинде статьялар» (1962), «Алтайские народные песни» (1972).

* Труд и вдохновение. Горно-Алтайск, 2001.

3. Каташ Сергей Сергеевич (1925- 2003) – ширтеечи, фольклор ло литературанын шинжүчизи. Јангар айдын 25-чи кўнинде Ондойдо чыккан. Москвадагы К.Либкнехттин адыла адалган государственный пединституты божоткон (1948). Филология билимдердин кандидады учун диссертацияны (Сравнительно-сопоставительное изучение алтайского эпоса Козын-Эркеш с казахским эпосом Козы-Корпеш-Баян-Слу) Алма-Атада корулаган (1957), доктор учун диссертацияны (Специфика жанров алтайского фольклора) Ташкенте корулаган (1987).

Төс бичиктери: «Литературные портреты» (1971), В. Чичиновло кожо

«Путь молодой литературы» (1973), танынан «Мудрость всегда современна» (1984), «Эркемен – человек ласковый» (Барнаул, 1995), «П. Кучияк» (1995), «Лик Алтая» (Литература, искусство, культура, Горно-Алтайск, 2000).

* Семь кругов его жизни. Горно-Алтайск, 1995; Восьмой круг его жизни. Горно-Алтайск, 2000.

4. Казагачева Зоя Сергеевна (1931) – литература ла фольклордын шинжүчизи. Ылүрген айдын 31-чи күнинде Шабалин аймакта Ыстиги Чаргыда чыккан. Филология билимдердин кандидаты учун диссертацияны (Рождение алтайской письменной литературы) 1967 жылда, доктор учун диссертацияны (Алтайские героические сказания «Очи-Бала», «Кан-Алтын»). Аспекты текстологии и перевода) Москвада (ИМЛИ) корулаган (2002).

Төс бичиктери: «Зарождение алтайской литературы» (1972), Алтайские героические сказания (Новосибирск, 1997), «Алтайские героические сказания «Очи-Бала», «Кан-Алтын». Аспекты текстологии и перевода» (2002).

* Библиографический указатель. Горно-Алтайск, 1991, 2006.

5. Чичинов Валерий Иванович (1936-1999) – ширтеечи, литература шиндеечи. Кандык айдын 5-чи күнинде Эликманар аймакта Чопош журтта чыккан. Россияда журналисттердин (1965) ле Туулу Алтайда Бичиичилердин биригүзинин турчы (1994), ИМЛИ-де аспирантурада үренген.

Төс бичиктери: С.С. Каташла кожо «Путь молодой литературы» (1973), танынан «Адрес поэзии – Горный Алтай» (1975).

* Труды сотрудников Горно-Алтайского института гуманитарных исследований (1952-1995) -Горно-Алтайск, 1997, с. 148-159.

6. Кондаков Георгий Васильевич (1936-1990) – шинжүчи, көчүрөөчи, поэт. Күүк айдын 6-чы күнинде Майма аймакта Сайдыс журтта чыккан. Бичиичилер биригизинин турчы (1965). Филология билимдердин кандидаты учун диссертацияны (Алтайский фольклор в произведениях русских советских писателей) Томскта корулаган (1966). Алтай бичиичилердин чүмдемелдерин орус тилге көчүргөн, бойы - үлгерчи, көп үлгерлик ауунтылардын авторы.

Төс бичиктери: «Магнитное поле поэта» (Барнаул, 1976), «Связь времен.(1979)», «Духовное согласие» (1983).

* Библиографический указатель. Горно-Алтайск, 1980.

---

7. Каташев Степан Михайлович (1937) – литературанын шинжүчизи, үлгер шиндеечи. Чаган айдын 12-чи күнинде Шебалин аймакта Ақжол журтта чыккан. Филология билимдердин кандидады учун диссертацияны (Основы алтайского стихосложения) Москвада (ИМЛИ) корулаган (1972).

Төс бичиктери: «Алтай үлгер керегинде» (1974), Н. Киндикова кожо «Алтай литература керегинде санаалар» (1997).

* Библиографический указатель. Горно-Алтайск, 1997.

8. Палкина Раиса Атвасовна (1938) – литературанын шинжүчизи. Күчүрген айдын 28-чи күнинде Алтай крайда Красногор аймакта, Сарыково деп журтта чыккан. Филология билимдердин кандидады учун диссертацияны (Становление жанра романа в литературах народов Южной Сибири (в связи с эволюцией прозы) Москвада (ИМЛИ) корулаган (1977).

Төс бичиктери: «Роман в литературах народов Южной Сибири» (1979), «История алтайской литературы» в 2-х книгах (2004)

* Библиографический указатель. Горно-Алтайск, 1988.

9. Укачина Клара Ергековна (1939) – фольклордын шинжүчизи. Кочкор айдын 16-чы күнинде Ондой аймакта Боочы журтта чыккан. Филология билимдердин кандидады учун диссертацияны (Алтайские народные загадки) Алма-Атада корулаган (1984).

Төс бичиктери: «Алтайские народные загадки» (1984), «Алтай калыгыстын айлаткыш жандары» (2004)

Тургусканы : «Алтай табышкактар» (1981, 2004), «Алтай алкыштар» (1993).

* Труды сотрудников Горно-Алтайского института гуманитарных исследований (1952-1995) -Горно-Алтайск,, 1997, с.144-148.

10. Тарбанаква Светлана Николаевна (1947) – театр билимнин ишчизи. Кееркемел билимдердин кандидады учун диссертацияны (Особенности развития театра у народов Южной Сибири (от истоков до конца 60-х годов) Москвада корулаган (1998).

Төс бичиги: «Пути развития театров Южной Сибири» (1994).

* Труды сотрудников Горно-Алтайского института гуманитарных исследований (1952-1995) -Горно-Алтайск, 1997, с.199-2004.

11. Киндикова Нина Михайловна (1953) – литературанын шинжүчизи. Филология билимдердин кандидады учун диссертацияны (Традиции и новаторство современной алтайской лирической поэзии) 1987 жылда,

---

доктор учун диссертациясы (Алтайская лирика: Генезис. Поэтика. Искусство перевода) Москвада (ИМЛИ) корулаган (2001).

Тӱс бичиктери: «Эволюция образной системы в алтайской лирике» (1989), «Алтайская литература в контексте тюркоязычных литератур Сибири» (2001), «Проблемы алтайской лирики. Генезис. Поэтика. Искусство перевода» (2003).

Тӱрӱл тилле чыкканы: «Эмдиги алтай лириканын кееркедими» (1994), «Алтай литература јанырта кычырышла» (1998).

* Библиографический указатель. – Горно-Алтайск, 2003.

12. Ямаева Елизавета Эркиновна (1956) – фольклордын шинжӱчизи. Тӱӱки билимдердин кандидады учун диссертацияны (Алтайский героический эпос (связи с мифологией, представлениями, социально-бытовыми институтами) 1986 јылда, доктор учун диссертацияны (Духовная культура алтайцев. Миф.Эпос.Ритуал) Санкт-Петербуркта корулаган (2002).

Тӱс бичиктери: «Алтайская духовная культура» (1998), «Указатель персонажей алтайской мифологии» (1998); «Родовые тамги алтайских тюрков (XIX–XX вв.) К проблеме расшифровки тамговых знаков. Миф. Символ» (2000).

* Труды сотрудников Горно-Алтайского института гуманитарных исследований (1952-1995) -Горно-Алтайск, 1997, с.167-169.

13. Толбина (Демчинова) Мира Айылчиновна (1957) – фольклордын шинжӱчизи. Филология билимдердин кандидады учун диссертацияны (Сюжет и стиль алтайской волшебной сказки) Москвада (ИМЛИ) корулаган (1990) Шиндемел ижи: Алтайская волшебная сказка (2003)

* Труды сотрудников Горно-Алтайского института гуманитарных исследований (1952-1995) -Горно-Алтайск, 1997, с.138-139

14. Садалова Тамара Михайловна (1960) – фольклордын шинжӱчизи. Филология билимдердин кандидады учун диссертацияны (Алтайская народная сказка: энофольклорный контекст и связи с другими жанрами) Москвада (ИМЛИ) 1992 јылда корулаган.

Тӱс бичиктери: «Алтайская народная сказка: этнофольклорный контекст и связи с другими жанрами» (2003), «Алтайская народная сказка» (Новосибирск, 2001).

* Труды сотрудников Горно-Алтайского института гуманитарных исследований (1952-1995) -Горно-Алтайск, 1997,с.126-127.

---

15. Чинина Эльвира Петровна (1961) – литературанын шинжүчизи. Филология билимдердин кандидады учун диссертацияны (Русская литература XIX века и становление молодой алтайской литературы) Санкт-Петербуркта (РГПУ им А. И. Герцена) корулаган (1993).

Шингдемел ижи: «Русская литература XIX века и становление алтайской молодой литературы» (1998).

16. Чочкина Майя Петровна (1962) – фольклордын шинжүчизи. Филология билимдердин кандидады учун диссертацияны (Алтайский детский фольклор. К проблеме жанровой дифференциации) Бишкекте корулаган (1995) Шингдемел иштери: Алтайский детский фольклор (2003), В. А. Муйтуевага кожо «Алтай эан» (1998).

17. Ойношев Василий Петрович (1960) – фольклордын шинжүчизи. Филология билимдердин кандидады учун диссертацияны (Символика алтайского героического эпоса) Казаньда корулаган (1998). Шингдемел ижи: «Система мифологических символов в алтайском героическом эпосе» (2006).

18. Киндикова Альбина Викторовна (1973) – литературанын шинжүчизи. Филология билимдердин кандидады учун диссертацияны (Жанровое и тематическое своеобразие произведений Б. Укачина) Казаньда корулаган (2003).

Шингдемел ижи: «Творчество Б. Укачина: тематическое и жанровое своеобразие» (2005).

19. Мискина Маргарита Сергеевна (1976) – литературанын шинжүчизи. Филология билимдердин кандидады учун диссертацияны (Фольклорно-мифологические мотивы в прозе Чингиза Айтматова) Томскта корулаган (2004).

20. Чандыева Екатерина Дмитриевна (1977) – литератураны үредерининг шинжүчизи, педагогика билимдердин кандидады учун диссертацияны (Методическая система изучения алтайской прозы 70-90-х годов XX века в 11 классе общеобразовательных учреждений Республики Алтай) Москвада (ИНПО) корулаган (2005).

Алфавитный указатель

А

Автобиография 5
Автобиографиялык жанр 5
Автор 5
Автордын сөзи 5
Автордын санаа-шүүлтөзө 5
Авторизация 5
Агиография 5
Адалгы сөс (термин 6
Академический иш 6
Акростих 6
Акт 6
Акту кол 5
Алкыш сөс 6
Аллегория 8
Аллитерация 8
Аллюзия 9
Алогизм 9
Алтаизм 9
Алып 9
Альманах 10
Амалдай 10
Анадиплосис 10
Анекдот 10
Аннотация 10
Антитеза 10
Антология 11
Антракт 11
Антропоморфизм 11
Ан-куштын поэзиясы 11
Ар-бүткөннин журамалы 12
Архетип 12
Ассонанс 12
Ассоциация 13
Ат-нере 13
Аташ сөс 13
Афоризм 13
Ачык сурак 13
Ачылта 13

Б

Баатыр 14
Бай 14
Байланыш 14

Баллада 14
Бармак 15
Басня 15
Башталганы 15
Баштамы угаштыру 15
Бейт 16
Белге 16
Библиография 16
Билимчи 16
Биография 16
Бичиичи 17
Бичиичинин жери 17
Бичүүлөр 17
Бодоштырганы 17
Бойсу 17
Буулама 17

В

Варваризм 17
Венок сонетов 17
Водевиль 18
Вульгаризмы 18

Г

Газет 18
Гипербола 18
Гротеск 18

Д

Дилогия 19
Документ кепту 19
Драма 19
Драматургия 19

Ж

Жанжыгу 19
Жаньлай 19
Жада сөс 20
Жаньгрту 20
Жайалта 21
Жайым үлгер 21
Жар куучын 21
Жартамал 21

Жолдык 21	Кожон 31
Жолдыктай 21	Колбичинти 32
Жол- жоруктагы бичимел 21	Колбулар 32
Жөрмөл 21	Комедия 33
Журамал 21	Конференция 33
Жүзүн 22	Конфликт 33
Ж	Коркымчылу куучындар 33
Жанр 22	Көдүрим 34
Журнал 22	Көчүрөөчи 34
И	Көчүриш 34
Иллюстрирование 22	Көчүриш кееркедим 34
Инверсия 22	Көчүрмө 34
«Иностранная литература» 22	Көчүрмө керегинде билим 34
Институт мировой литературы 22	Критика 34
Институт русской литературы АН РФ 22	Кульминация 35
Инсценировка 22	Культура-түүкилик сургал 35
Интервью 22	Курч сурак 35
Интерпретация 22	Куучын 36
Интонация 23	Куучындаганы 36
Интрига 24	Куучынчы 36
Ирония 24	Күүлт 36
Историзм 24	Күнлик 36
Историко-типологический метод 24	Кычырым 36
Ич-телекей 24	Кычырыштар 36
К	Л
Кабай кожон 24	Лапидарность 37
Кай 25	Легенда 37
Кай чөрчөк ат-нерелу 25	Лейтмотив 37
Калька 28	Лирика 37
Камааны 28	Лирикалык айладу 38
Канон 28	Лирикалык герой 38
Карыкчал 28	Лиро-эпический жанр 38
Кайчы 28	Литература билим 38
Кееркедим темдек 29	Литература билимнин сөзлиги 38
Кееркедим литература эмезе чүмдү сөс 29	«Литература в школе» 39
Кееркедим чүм 29	Литература телекейлик 39
Кееркемел 29	Литератураларды түүки аай-ынча тундештире шиндеген 39
Кеп куучын 29	Литературалык кылык-жанр 39
Кеп ле ондай 30	Литератураны ширтегени 39
Кеп сөс 30	Литературанын агыны 39
Классика 31	Литературанын төс бүдүмдери 40
Классицизм 31	Литературанын тили 40
	Литературанын шинжүчизи 40
	«Литературная учеба» 40

Литота 38, 40

М

Мадак 40

Мак кожон 40

Мар 41

Мары бичиичининг 41

Мелодрама 41

Мемуар 41

Метафора 41

Метонимия 41

Миниатюра 41

Н

Новелла 42

О

Ода 42

Ойноочы 42

Ойынчы 42

Олимпиада 42

Олицетворение 42

Ондай 42

Орток куучын 42

Очерк 42

Ö

Öй 42

Öйлик 43

Öс чүмдемел 43

Öс литература 43

Öткөниш 43

П

Палеография 43

Палиндром 43

Пересказ 44

Персонаж 44

Плагиат 44

Повесть 44

Попурри 44

Постмодернизм 44

Притча 44

Проблема 44

Прототип 44

Псевдоним 45

Психологизм 45

Пьеса 45

Р

Радиопьеса 45

Реализм 45

Редиф 45

Ремарка 45

Реминисценция 46

Реплика 46

Рефрен 46

Репортаж 46

Риторический вопрос 46

Роман 46

Романс 47

Романтика 47

Романтизм 47

С

Сайлама 47

Санаа 47

Сатира 47

Синекдоха 48

Синоним 48

Силлабикалык үлгерлеш 48

Силлабо-тоникалу үлгерлеш 48

Симпозиум 48

Синоним 48

Сочинение 48

Спектакль 48

Станстар 48

Суй көчүриш 48

Сүр-журук 49

Сүр-кебер 49

Сүр-темдек 49

Сюжет 49

Сценарий 50

Т

Табыштын такып айдылганы 50

Тавтология 50

Танка 50

Таң сөс 50

Текпе 50

Текстология 50

Тема 51

Тизүү 51
Типология 51
Тисме 51
Толун жаш 51
Төс шүүлтө 51
Трагедия 52
Троп 52
Тун ойын 52
Тургузаачызы 52
Тууы 52
Түздөдөчү 52
Түндөштүрүү 52
Түндөштүрөр литература билим 53

У

Удурум сөс 53
Удура учурлу сөстөр 53
Учуры 53
Учурагануы 53
Угаштыруу 53

Ў

Ўлгерлени 54
Ўлгерлеш билим 54
Ўлгерлеш 54
Ўчюлдүк 54

Ф

Фельетон 54
Фольклор 54
Форум 54

Ч

Чечилге 54
Чиймелгени 54
Чүмдөдөчү 55
Чүмделге 55
Чүмделге түүкү 55
Чүмдемел 55
Чүмдү сөс 55
Чүмдү тил 55

Чын көчүрүш 55
Чындык 55

Ш

Шинжүү 56
Шинжүүчү 56
Ширтүү 56
Ширтеечи 56
Шоодылгануы 56

Ы

Ылгаар 56
Ылгаш 56

Э

Эбелге 57
Эдилге 57
Экиюлдүк 57
Экспозиция 57
Экспромт 57
Элгештирим 57
Элегия 57
Эп-арга 57
Эпиграмма 58
Эпиграф 58
Эпизод 58
Эпитафия 58
Эпитет 58
Эпифора 58
Эпос 58
Эпопея 59
Эп-сүмө 59
Эржине 59
Эски сөс 59
Эссе 59
Этнофутуризм 59

Ю

Юмор 59

Я

Ямб 59

**ЛИТЕРАТУРА БИЛИМНИН
СӨЗЛИГИ**

**СЛОВАРЬ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКИХ
ТЕРМИНОВ**

(на алтайском языке)

Художник Б. М. Киндиков

Подписано в печать 28. 06. 2006. Формат 60x84 ¹/₁₆. Печ. л. 5.
Бумага офсетная. Печать офсетная. Тираж 300 экз. Заказ № 32.

Предприниматель А. Орехов: издательство и типография,
св. № 2117 от 1. 04. 1996 г.,

г. Горно-Алтайск, ул. Матросова, 17, тел. (38822) 2-83-49, 8-913-999-0919
E-mail: book-magic@mail.ru